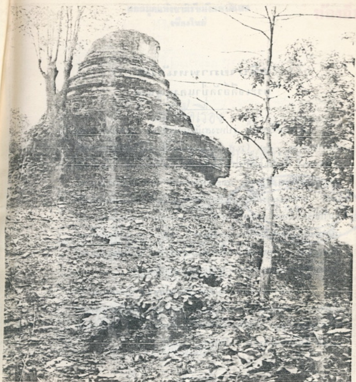
ประวัติศาสตร์
เมืองพะเยายุคหลัง

ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง

ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง

พระราชวิสุทธิโสภณ เรียบเรียง พ.ศ.๒๕๓๑

อธิบายภาพหน้าปก
"พระเจดีย์วัดป่าแดงบุญนาค"

พระเจดีย์องค์นี้ รูปทรงสมัยศิลปสุโขทัย สร้างระหว่างจุล-ศักราช ๘๑๓–๘๑๖ (พ.ศ. ๑๙๙๔–๑๙๙๗) ในรัชสมัยของพระเจ้าติโลกราช ซึ่งทรงแผ่อำนาจครอบครองล้านนาไทยและหัวเมืองฝ่ายใต้ตั้งแต่พิษณุโลก สุโขทัย และกำแพงเพชร ซึ่งสมัยนั้นพระยายุทธิษเจียง จากพระนครศรีอยุธยาได้เข้ามาสวามิภักดิ์ด้วยและทรงโปรดให้ขึ้นไปครองเมืองพันนาภูคา (นครน่าน) และต่อมาทรงย้ายให้มาครองเมืองพะเยา ระหว่างครองเมืองพะเยา ได้สร้างพระเจดีย์องค์นี้ขึ้นที่วัดพญาร่วง ต่อมาได้เรียกชื่อวัดนี้ภายหลังว่า "วัดป่าแดงบุนนาค" (คงเรียกตามลักษณะที่มีต้นไม้บุญนาคอยู่รอบบริเวณวัด)

ปัจจุบันพระเจดีย์นี้ยังประดิษฐานอยู่แต่ชำรุดไปตามกาลเวลา ทั้งถูกคนร้ายขุดเอาทรัพย์สินมีค่าไปมาก ปรากฏตามบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ว่าถูกขุดเมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๖ (พ.ศ. ๒๔๖๐) จึงมีสภาพทรุดโทรมดังปรากฏ ฉะนั้น

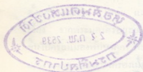
หนังสือเรื่อง
"ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง"

เรียบเรียงโดย

พระราชวิสุทธิโสภณ
รองเจ้าคณะภาค ๖
วัดศรีโคมคำ อำเภอเมืองพะเยา
จังหวัดพะเยา

พ.ศ. ๒๕๓๙

22 ก.พ. 2539

หอสมุดแห่งชาติฯ เชียงใหม่
LOC04135
LOC 002328

คำปรารภ

ข้าพเจ้าเคยเขียนประวัติเมืองพะเยายุคหลัง ลงในหนังสือ-เมืองพะเยา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘ บริษัทหนังสือพิมพ์มติชน จัดพิมพ์เนื่องในงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ที่ทรงพระราชทานให้แก่วัดศรีโคมคำ อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

ในหนังสือเล่มนั้นข้าพเจ้าได้รวบรวมเรียบเรียงไว้หลายเรื่อง อาทิ เช่นประวัติเมืองพะเยา ประวัติพระพุทธปฏิมาพระเจ้าตนหลวง เรื่อง กว๊านพระเยา แถมยังเรื่องโยนก และล้านนา ลงท้ายมีตำนานเชียงแสนเป็นต้น แต่การพิมพ์ครั้งนั้นเป็นการกระชั้นชิดกับเวลาจึงไม่มีโอกาสตรวจทานจึงเกิดมีข้อบกพร่องอยู่ไม่น้อย เนื้อหาของประวัติต่าง ๆ บางเรื่องก็มีหลักฐานอ้างอิง บางเรื่องก็เป็นบันทึกของท่านผู้รู้แล้วจดจำกันสืบ ๆ มา ถูกบ้างผิดบ้าง นอกจากนี้ ก็มีท่านผู้หวังดีที่มีความรู้ความสามารถท้วงติงมาว่าไม่ถูกต้องทั้งสถานที่และบุคคลก็จำต้องจดจำไว้ แล้วคิดอยู่เสมอว่าจะต้องชำระเสียใหม่ให้สมบูรณ์แบบ การชำระนั้น คิดว่าจะทำทุกเรื่องที่มีในหนังสือเมืองพะเยาเล่มนั้น แต่จะทำไปตามโอกาสที่จะทำได้เพราะภารกิจมีมากแต่ก็จะพยายามจนกว่าจะชำระเสร็จตามความประสงค์ที่ได้ตั้งใจไว้

ด้วยเหตุนี้ พร้อมกับโอกาสอำนวยจึงได้จับเรื่องประวัติเมืองพะเยายุคหลังมาจัดพิมพ์ใหม่และแก้ไขข้อผิดพลาดให้มีความสมบูรณ์ขึ้น

โดยเฉพาะประวัติเมืองพะเยายุคหลังซึ่งมีความสำคัญมาก เป็นประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในระยะกาลไม่นานนักประมาณ ๑๐๐ ปีเศษ ยังมีความเกี่ยวพันกับอนุชนมิใช่น้อยซึ่งสืบสายวงศ์ตระกูลที่มีอยู่ ถ้าปล่อยไว้เกรงจะเกิดการเสียหายแก่วงศ์ตระกูล เมื่อค้นถึงเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ยกเอาเรื่องเมืองพะเยายุคหลังขึ้นมาเรียบเรียงใหม่ให้เนื้อความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพื่อความสมบูรณ์ของเรื่องนี้จึงนำเอาบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา มาค้นคว้าอีกเป็นครั้งที่สองก็พบเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องโจรเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองฝ่ายเหนือ อาทิ เช่น เมืองแพร่ เมืองนครลำปาง เมืองสอง เมืองงาว และเมืองพะเยา ซึ่งท่านบันทึกไว้อย่างละเอียด นับว่าเป็นประวัติศาสตร์สำคัญชิ้นหนึ่งในยุคหลังสุด

เหตุการณ์จราจลเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วเกิดขึ้นในสมัยพระยาประเทศอุดรทิศ เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา เมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ พ.ศ. ๒๔๔๕ ท่านครองเมืองพะเยาได้ ๔ ปี ระหว่างปลายเดือนกรกฎาคม เกิดจราจลเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองแพร่เป็นต้น แล้วลุกลามไปตามหัวเมืองอื่น ๆ อีกหลายเมือง ก่อนเกิดเรื่องนี้ พวกเงี้ยวเข้ามาแทรกแซงอยู่ตามหมู่บ้านตำบลหัวเมืองต่าง ๆ มาในรูปค้าขายสิ่งของหลายสิ่งประเภทหยูกยารักษาโรคบ้าง ประเภทเครื่องนุ่งห่มสำเร็จรูปบ้าง เป็นต้น อีกส่วนพวกหนึ่งเข้ามาทำป่าไม้ขอนสักในรูปลูกจ้างของอังกฤษผู้ได้สัมประทานป่าไม้ เมื่อรวมตัวมีมากขึ้นก็ผยองอิทธิพลไม่เกรงอำนาจกฎหมายบ้านเมืองของไทย และยังถูกพวกต่างชาติยุแหย่ชักใย

อยู่เบื้องหลังให้ก่อกรรมกระทำชั่วนา ๆ ประการ จนสุดท้ายรวมตัวก่อจราจลขึ้น ดังที่ปรากฏแล้ว

เมื่อเรื่องนี้เกิดขึ้นในยุคนั้น จัดว่าเป็นยุคสำคัญของบ้านเมืองฝ่ายเหนือจึงได้เรียบเรียงขึ้นไว้เพื่อเป็นแนวการศึกษาของท่านผู้สนใจสืบไป อีกประการหนึ่งเป็นการประกาศเกียรติคุณของท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวงของบริเวณเมืองพะเยา ในสมัยนั้น ซึ่งท่านอุตสาหพยายามจดบันทึกไว้เป็นกิจประจำวัน นับแต่ท่านได้ทราบเหตุการณ์จลาจลเงี้ยวเกิดขึ้นที่จังหวัดแพร่เรื่อยมาจนถึงมาเกิดขึ้นในเมืองพะเยา นับเป็นเวลานานถึง ๕ เดือน คือตั้งแต่ปลายเดือนกรกฎาคม ๒๔๔๕ ถึง พฤศจิกายน ๒๔๔๕ ในระหว่างนี้ เมื่อท่านทราบข่าวโจรเงี้ยวปล้นใคร ที่ไหน เสียหายอย่างไร ท่านจะจดบันทึกตามที่ท่านรู้หรือได้รับการบอกเล่าจากทางการหรือเอกชนบอกเล่า ท่านจะจดบันทึกทันที โดยเฉพาะตอนที่ท่านหนีออกจากวัดราชคฤห์ไปในเวลากลางคืนไปสว่างเอาที่แม่กาท่าข้าม แล้วเดินต่อไปโดยพักแรมตามศาลาที่พัก โคนต้นไม้ ห้าง กระต๊อบกลางทุ่งนา วัดวาอารามรวม ๖ วัน ๖ คืน ถึงเมืองนครลำปาง พักอยู่วัดปงสนุกด้านใต้ ได้ ๘ วัน ต่อจากนั้นเตรียมตัวเดินทางกลับอีก ๖ วัน ถึงสำนักวัดหัวข่วง แต่ละวันท่านจะบันทึกไว้อย่างละเอียด นับว่าท่านเป็นปราชญ์ที่ยอดเยี่ยมจริง ๆ ยากที่บุคคลใด ๆ จะทำได้เช่นกับท่าน การเขียนครั้งนี้ก็ต้องพึ่งพาอาศัยหลักฐานจากบันทึกของท่านนั่นเอง ส่วนสำนวนหนังสือนั้นเบื้องต้นข้าพเจ้าได้แปลจากภาษาล้านนามาสู่ภาษาไทยค่อนข้างจะชัดเจน

ส่วนมาถึงเรื่องการรื้อถอนเจดีย์วิหารนำเอาอิฐมาก่อกำแพงเมืองนั้น จะใช้ภาษาล้านนาเก่า ๆ ปะปนไว้ เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบสำนวนภาษาพื้นเมืองบ้าง โดยไม่แก้ไขจัดพิมพ์รักษาภาษาสำนวนเดิมไว้ ผู้อ่านควรจะพิจารณาเทียบเคียงเอาเองได้

นอกจากหลักฐานอื่นที่พูดมาแล้ว ยังมีเรื่องของพ่อเฒ่าแสนผิว เสมอเชื้อ ที่ต้องคดีฐานสนับสนุนพวกโจรเงี้ยว พร้อมกับบุคคลอื่นมีจำนวน ๕ คน ถูกศาลไทยตัดสินประหารชีวิต ต่อมาภายหลังอังกฤษรู้เข้าจึงประท้วงศาลไทยหาว่าประหารชีวิตบุคคลในบังคับของอังกฤษซึ่งศาลไทยไม่ทราบมาก่อนจึงนำมาพิจารณากันใหม่ ผลสุดท้ายศาลไทยขอมรับต่อตุลาการศาลประเทศอังกฤษด้วยดี รับผิดต่อข้อพิพาทของศาลระหว่างประเทศโดยขอมทำขวัญให้ จึงตกลงกันได้ เรื่องนี้มีรายละเอียดอยู่ในหนังสือเล่มนี้แล้ว

ยิ่งไปกว่านั้นยังได้หลักฐานประกอบอย่างครบถ้วนที่เกี่ยวกับพ่อเฒ่าแสนผิว เสมอเชื้อ อาทิ เช่น เครื่องนุ่งห่มที่สวมใส่ขณะที่ถูกประหารชีวิตท่านนุ่งผ้าต้อยไหมลายเป็นตาข่ายสี่เหลี่ยมและเสื้อแพรตัดแบบทรงของพวกไทยใหญ่หรือทรงเงี้ยวใช้ในขณะนั้นรวมทั้งชุด ส่วนผ้าต้อยไหม เหลือเพียงชิ้นเดียว เพราะลูกหลานนำมาแบ่งปันกันคนละชิ้นเพื่อเก็บเป็นอนุสรณ์ นอกนี้ยังมีภาพถ่ายขบวนการปฏิบัติธรรมของไทยใหญ่ และกระบวนการเดินแห่ครัวตานของพวกไทยใหญ่ รูปสิ่งของเครื่องใช้ประจำตระกูล และพระประธานแบบศิลปพม่าอีก ๑

องค์ นำเข้าประกอบเรื่องในหนังสือเล่มนี้ ทำให้หนังสือสมบูรณ์ทั้งหลักฐานและสาระ ทั้งทำให้ผู้อ่านมีความกระจ่างเพิ่มขึ้น

เรื่องที่ข้าพเจ้าจะลืมไม่ได้ก็คือ คุณนายบัวผัน อินทรลาวัณย์ และ นายแพทย์สมบัติ อินทรลาวัณย์ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลเชียงรายประชานุเคราะห์ พร้อมคณาญาติที่อนุมัติให้ข้าพเจ้าจัดการตีพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ ออกเผยแผ่แก่ผู้อ่านผู้ศึกษาทั่วไป ทั้งนี้ เพราะพ่อเฒ่าแสนผัว เสมอเชื้อ เป็นบุคคลต้นตระกูล แต่ต้องอาชญากรรมอันสำคัญเช่นนี้ น่าจะเป็นเรื่องควรปกปิดอย่างมิดชิด แต่ถ้ามองแง่ด้านประวัติศาสตร์แล้วเป็นเรื่องที่ควรเปิดเผยแก่สังคมจะได้ศึกษาต่อไปชั่วหลานเหลน โหลน ตลอดอนุชนทั่วไป

เมื่อได้รับความเห็นชอบจากนายแพทย์สมบัติ อินทรลาวัณย์ เช่นนี้ทำให้ข้าพเจ้ามีความเบาใจและโล่งใจไปได้ทางหนึ่ง เพราะได้รับอนุญาตจากวงศ์ตระกูลเสมอเชื้อ

สำหรับการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้รับอนุเคราะห์จากคุณสิทธิศักดิ์ อุดมทรัพย์ หัวหน้า อ.อ ป. จังหวัดนครราชสีมา ในฐานะเป็นเขยของ นายบุญศรี นางกิมเหลียน ธีรวณิชนันท์ ซึ่งรวมอยู่วงศ์ตระกูลเสมอเชื้อด้วย เป็นผู้รับภาระออกทุนทรัพย์และช่วยดำเนินการเรื่องตีพิมพ์ให้จนสำเร็จ กล่าวได้ว่าการรวบรวมและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ได้รับความเห็นชอบของวงศ์ตระกูลเดียวกันทั้งสิ้น จึงขออนุโมทนาและขอบใจทุก ๆ ท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย หากมิได้รับความเห็นชอบและความร่วมมือดังกล่าวแล้วก็ไม่สามารถนำออกสู่ผู้อ่านได้เลย

การรวบรวมและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้สำเร็จมาได้ เพราะอาศัยหลักฐานจากหนังสือเมืองพะเยา ซึ่งข้าพเจ้าได้เขียนไว้ก่อนแล้ว และนำมาชำระแก้ไขข้อผิดพลาดต่าง ๆ ให้ถูกต้องดีขึ้น นอกนี้ มีบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา และจากหนังสืออนุสรณ์พิมพ์ในงานศพของ คุณครูสท้าน พินิจสะวะ ซึ่งมีประวัติการปราบโจรเงี้ยวของกัปตัน เยนเซ่น ซึ่งขุนวิจิตรนิติญาณ บันทึกเอาไว้ นอกจากนี้ เป็นข้อสันนิษฐานส่วนตัวเขียนเอาไว้ ในบางกรณีที่จำเป็นเท่านั้น

การเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ได้สำเร็จนั้น ต้องใช้ความอุตสาหะอย่างแรงกล้าพอสมควร เพราะภารกิจมีมากอากาศก็ร้อนกลางวันจะไม่มีโอกาสเขียนได้เลย จึงใช้เวลากลางคืน ระหว่างเวลา ๒๑.๐๐ น. –๒๓.๐๐ น. บางครั้งก็ไม่แน่นักการอันติดตามมาจนถึงเวลาดึกดื่นก็มี บางครั้งสุขภาพไม่สู้เสียอีกนั่งอยู่นานก็ชักจะมีสัญญาณบอกว่า "นอนเถิด ๆ อย่าตรากตรำมากเลย" เมื่อเขาเตือนก็ต้องฟังบ้างไม่ฝืนคำสั่ง ด้านสติปัญญาก็เลือนลางเต็มที หากไม่ตั้งใจจริงคงไม่สำเร็จ

ด้วยอาศัยคุณธรรมคืออุตสาหวิริยภาพและอดทนต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลายให้ขจัดออกไปจึงเอาชนะเรื่องอุปสรรคผ่านไปได้สมดังมโนปณิธานที่ตั้งไว้ การเรียบเรียงหนังสือประวัติศาสตร์เล่มนี้ได้ทำด้วยความระวังรอบคอบ หากจะมีการผิดพลาดไปบ้างก็คงไม่มีเจตนาเช่นนั้น อาจเกิดขึ้นเพราะบกพร่องที่ด้อยด้วยสติปัญญาจึงควบคุมดูแลไม่ทั่วถึงก็ได้ หากจะมีแล้วไซร้ข้าพเจ้าขอยอมรับข้อผิดพลาดเรื่องนั้น ๆ ทุกประการอย่างเต็มใจ แต่หากจะบังเกิดผลประโยชน์แก่ส่วนรวมหรือ

เกิดเป็นผลบุญกุศลด้านวิทยาทานแล้วไซร้ ข้าพเจ้าขออุทิศส่วนกุศลนั้นให้เป็นธรรมบรรณาการแด่ท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา พระมหาเถรผู้บันทึกเรื่องนี้ให้ปรากฏแก่อนุชน ตลอดจนท่านผู้สร้างความเจริญแก่เมืองพะเยาทุกท่านพร้อมทั้งขออุทิศส่วนกุศลนี้แด่ดวงวิญญาณพ่อเฒ่าแสนผิว เสมอเชื้อ ผู้ถึงแก่กรรมไปแล้วด้วย

การเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้หากข้อความตอนใดก็ตามได้ผิดพลาดคลาดจากความเป็นจริงไปด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการ ก็หวังได้รับอโหสิโทษ จากวิญญูชนโดยทั่วกัน.

(พระราชวิสุทธิโสภณ)
รองเจ้าคณะภาค ๖

วัดศรีโคมคำ อำเภอเมืองพะเยา
จังหวัดพะเยา
๒๐ สิงหาคม ๒๕๓๑

สารบาญ

เรื่อง "ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง"

พระยาประเทศอุดรทิศ
(น้อยมหาชัย ศิริสาร)
เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา
พ.ศ. ๒๔๔๙ – พ.ศ. ๒๔๕๖

ให้พระยาอุปการ

เป็นพระยาประเทศอุทรทิศ เจ้าเมืองพะเยา ขึ้นเมืองนครลำปาง

ได้บังคับบัญชา ... บันดาอยู่ในเขตรแดนแขวง

เมืองพะเยาทั้งสิ้น ตามที่เจ้าเมืองพะเยา แต่ก่อนได้บังคับบัญชา

มานั้น แลให้ฟังบังคับบัญชา เจ้าบุญวาทย์วงษมานิต

เจ้านครลำปาง แต่ที่เปนยุติธรรมแลชอบด้วย

ราชการ จงเว้นการ ... ประพฤติ แลรักษาความซื่อ

สัตย์สุจริตต่อ ... ที่อยู่ในตำแหน่งเช่นนี้

จงเจริญศุขสวัสดิ์ ...

ตั้งแต่ณวัน ... ซึ่งประทับมานี้

ประจำการแผ่นดิน ... ในรัชกาลปัจจุบันนี้

เรื่อง

ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง

พระราชวิสุทธิโสภณ

วัดศรีโคมคำ

อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

รวบรวมและเรียบเรียง

ประวัติ

เมืองพะเยายุคหลังแก้ไขเพิ่มเติม

และบันทึกประวัติศาสตร์ของ พระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา

ว่าด้วยเรื่อง "เงี้ยวเข้าปล้นเมืองพะเยา"

ปีจุลศักราชได้ ๘๓๐ ตัว ปีมะโรง สัมฤทธิศก พระเจ้ามังทรา เจ้าเมืองหงษาวดีเกณฑ์กองทัพพม่ารามัญไทยใหญ่ และชาวล้านนาไทยทุกหัวเมืองรวบรวมกำลังเป็นมหาพยุหโยธากองทัพใหญ่ ยกไปตีเมืองนครศรีอยุธยาได้แล้ว

ในปีจุลศักราช ๙๓๔ ตัว ปีวอก จัตวาศก พระเจ้าหงษาวดียกรี้พลโยธามีทั้งพม่ารามัญกองทัพไทย เข้าตีเมืองหนองหาญทลุไปถึงเมืองจันทบุรี (๑) แล้วกวาดต้อนเอาพลเมืองกลับไปเมืองหงษาวดีประมาณ ๑๘๓,๐๐๐ คน

ปีจุลศักราช ๙๕๓ ตัว ปีมะเส็ง ตรีศก เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ (๒) พระเจ้ามังทรา (บุเรงนอง) เจ้ากรุงหงษาวดีเสด็จสวรรคต มหา-

---

(๑) เมืองเวียงจันทร์ ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

(๒) ตรงกับเดือน ๓

อุปราชแมงทราราชบุตร ได้ครองราชสมบัติกรุงหงษาวดี ครั้นอยู่มาถึงปีเบิกเส็ดจุลศักราชได้ ๙๖๐ ตัว ปีจอ สัมฤทธิศก พวกข้าศึกต่างเมืองมีไทยล้านนา ล้านช้าง ชาวเมืองจันทบุรีเป็นต้น ที่พระเจ้าหงษาวดีขับต้อนไปนั้นกลับรวมตัวกันขึ้น จับเจ้าอุปราชอิเมแมงทราไว้ยกเอากองทัพกลับออกหงษาวดีมาถึงเมืองลำพูนก็กวาดเอาชาวลำพูนไปอีกทุกหัวเมืองรวมทั้งเมืองพะเยาด้วย ครอบครัวที่พระเมืองแก้วและพระยาเมืองตู้ถวายไว้กับวัดศรีโคมคำ ๒๐ ครัวเรือน ก็ถูกกวาดต้อนเอาไปอยู่จันทบุรี ในครั้งนั้นเมืองพะเยาก็ตกอยู่ในสภาพร้างเป็นเวลานาน

อยู่มาเมื่อบ้านเมืองเข้าสู่ภาวะปกติสุขแล้ว ชาวบ้านชาวเมืองที่แตกทัพเข้าไปอยู่ในป่าดงก็หันกลับสู่บ้านเกิดเมืองนอนสร้างบ้านแปลงเรือนอยู่ปกติสุขจนถึงยุคหลัง ปีเมืองเม็ง จุลศักราชได้ ๑๑๔๙ ตัว ปีมะแม นพศก พุทธศักราช ๒๓๓๐ พระเจ้าเมืองอังวะ รับสั่งให้อะแซวุ่นกี้เป็นแม่ทัพ ยกกองทัพใหญ่เข้าตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ พระยาสุรินทร์เมืองฝาง พระยาเมืองพร้าว พระยาเมืองเชียงราย พระยาเมืองสาด พ่อเมืองปุท้าวหาวท่าแสนยอด และเจ้าเมืองพะเยามันที่เจ้าฟ้าเมืององค์ พาครอบครัวอพยพหนีทัพพม่าเข้าอาศัยเมืองลำปาง พระยากาวิละ ครั้นรู้ว่าพม่าขับไล่เจ้าหัวเมืองฝ่ายเหนือจะเข้าสู่เมืองลำปาง เช่นนั้น ก็ระดมทัพออกไปสกัดทัพพม่า ได้ตีจนทัพพม่าถอยกลับไป หัวเมืองต่าง ๆ ที่เข้าไปอาศัยเมืองนครลำปางครั้งนั้น ต่างก็สมัครรับราชการเป็นข้าฝ่ายใต้ ทอดทิ้งบ้านเมืองเดิม จึงทำให้เมืองพะเยากลายเป็นเมืองร้างไปนานถึง ๕๖ ปี

จุฬศักราช ๑๒๐๕ ตัว ปีเถาะ เบญจศก ปีกำเม้า วันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ พระยานครน้อยอินทร์ เจ้าเมืองนครลำปาง กับพระยาอุปราชมหาวงศ์ เจ้าเมืองนครเชียงใหม่ พร้อมใจกันไปเฝ้ากราบบังคมทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ขอกราบบังคมทูลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งหัวเมืองงาว เมืองพะเยา เป็นหัวเมืองขึ้นต่อเมืองนครลำปาง และทรงตั้งหัวเมืองเชียงราย เป็นหัวเมืองขึ้นต่อเมืองเชียงใหม่ พระองค์ทรงอนุมัติ

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้แต่งตั้งนายธรรมลังกา น้องชายนายพิมพิสารเป็นที่ พระยารัตนาเขต เป็นเจ้าผู้ครองนครเมืองเชียงราย ทรงตั้งนายอุ่นเรือน บุตรพระยาแสนเมืองหลวง เป็นเจ้าอุปราชเมืองเชียงราย ทรงตั้งนายคำแสน น้องชายนายอุ่นเรือน เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองเชียงราย

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งนายพุทธวงศ์ เป็นพระยาประเทศอุดรทิศ เป็นเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา ทรงตั้งนายน้อยมหายศ เป็นเจ้าอุปราชเมืองพะเยา ทรงตั้งนายแก้วมานุตม์ เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองพะเยา ทรงตั้งนายขัตยะ เป็นเจ้าหัวเมืองแก้วบุรีรัตน์ และทรงตั้งนายน้อยอริยะ เป็นพระยาราชบุตรเมืองพะเยา

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งพระชัยสงคราม เป็นที่พระยาฤทธิภิญโญยศ เป็นเจ้าผู้ครองเมืองงาว ทรงตั้งขนานปัญญา เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองงาว และทรงตั้งขนานยศ เป็นเจ้าหัวเมืองแก้วเมืองงาว

เมื่อทรงพระราชทานฐานันดรศักดิ์และทรงแต่งตั้งราชการงานเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงทรงจัดแบ่งเจ้านายและประชาชนให้อพยพกลับจากเมืองเชียงใหม่ไปอยู่เมืองเชียงราย เจ้าแบ่งเจ้านายและประชาชนที่อยู่ในนครลำปางมาก่อน กลับไปอยู่เมืองพะเยา และเมืองงาว ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

บันทึกของพ่อเจ้าหนาน เลาแก้ว ศีติสาร ตำแหน่งสารวัตรศึกษา บันทึกเมื่อวันที่ ๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๘๙ ว่า

"จักกล่าวประวัติการของเมืองพะเยายุคหลังที่รกร้างไปเป็นเวลานาน ได้พลิกกลับมาตั้งเมืองพะเยาขึ้นอีกใหม่ ดังมีข้อความต่อไปนี้ :-

เมืองพะเยาเป็นเมืองโบราณ ตั้งมาเป็นเวลาช้านานได้หลายร้อยปี ชื่อเมือง ทิพรัฐเกณฑ์ทักษา ๑๙ นามเมือง ๘ นามช้าง มาถึงปีมะแม นพศก ปีเมืองเม็ด จุลศักราช ๑๑๔๙ พุทธศักราช ๒๓๓๐ เมืองพะเยา เมืองฝาง เมืองปุ เมืองสาด เมืองปาย เมืองเชียงแสนและเมืองเชียงราย ถูกแม่ทัพพระเจ้าอังวะยกทัพขับไล่หัวเมืองดังกล่าวพากันแตกตื่นตกใจ หรือ ตื่นม่าน (พม่า) ขณะนั้นเจ้าฟ้าเมืองเจ้าเมืองพะเยาก็พาเอาเจ้านายไพร่ฟ้าราษฎรหนีจากเมืองพะเยา ลงไปอยู่นครลำปาง ไปสมัครรับราชการเป็นข้าฝ่ายใต้ ชาวเมืองพะเยาพากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำวัง บ้านปงสนุกด้านใต้ คนทั้งหลายเรียกกันว่า "บ้านพะเยา" มาจนเป็นที่รู้จักโดยทั่วไป

พวกเมืองเชียงแสนได้พากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ทางเวียงเหนือ พวกชาวเชียงรายพากันไปตั้งบ้านเรือน อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำวัง ประชาชนเรียกหมู่บ้านนี้ว่า หมู่บ้านเชียงราย และตั้งวัดขึ้นในหมู่บ้านใช้ชื่อว่า "วัดเชียงราย" และเรียกแยกถนนตรง ๕ แยกว่า "๕ แยกเชียงราย"

ส่วนที่อพยพมาจากเมืองปุ เมืองสาด พากันตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเมืองสาด ประชาชนจึงเรียกหมู่บ้านกลุ่มนี้ว่า "บ้านเมืองสาดและวัดเมืองสาด" มาจนทุกวันนี้

เจ้าฟ้าเมือง ทรงเป็นโอรสของเจ้าฟ้ายาร้อย (น้อยสีริวงศ์) เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา ได้ถึงแก่อนิจกรรมที่เมืองนครลำปาง และเจ้าฟ้าเมืองมีโอรสธิดาหลายองค์ด้วยกัน

ด้วยนัยเดียวกัน เจ้าพุทธวงศ์ เมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ปกครองเมืองพะเยา มีราชทินนามตามสัญญาบัตรเป็นที่ "พระยาประเทศอุดรทิศ" แต่ประชาชนยังนิยมเรียก "เจ้าหลวงวงศ์" แล้วทรงตั้งเจ้าน้อยมหายศเป็นอุปราช เจ้าอุปราชมหายศภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเป็นอุปราชแล้วสมรสกับ แม่เจ้าพิมพา ธิดาเจ้าฟ้าเมือง เป็นชายา เจ้าทั้งสององค์ คือ พระยาประเทศอุดรทิศ และเจ้าอุปราชมหายศ ได้พาข้าราชบริวาร เจ้านาย และประชาชนเมืองพะเยา ที่พ่ายหนีพัพม่าไปอยู่เมืองนครลำปาง กลับคืนสู่เย้า คือ เมืองพะเยาอันเป็นภูมิลำเนาเดิม ขึ้นมาครั้งแรกไปพักอยู่ที่หมู่บ้านตำบลตุ่น เมื่อวันพฤหัสบดี

ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๕ เป็นเวลานาน ๑ ปีเต็ม หมู่บ้านแห่งนี้ภายหลังประชาชนเรียกว่า "บ้านสันเวียงใหม่"

เมื่อเข้ามาพักอาศัยเรียบร้อยแล้ว พวกเจ้านายก็เกณฑ์ชาวบ้านราษฎรซึ่ง นายแคว่นแก่บ้าน ไพร่ราษฎรทุกหมู่บ้าน เข้าไปแผ้วถางตัวเมืองเก่า ซึ่งเต็มไปด้วยป่าดงพงไพร ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของ กว๊านพะเยา ซึ่งเป็นเนินสูงรกร้างมานานถึง ๕๖ ปี สภาพเป็นป่าไม้เถาวัลย์ ซึ่งปกคลุมเต็มบริเวณนั้น และมีซากของเก่าเช่น อิฐ หิน วัตถุสิ่งก่อสร้างเก่าปรักหักพังทั่ว ๆ ไป ต่างก็ช่วยกันรื้อถอนทำความสะอาดทั่วบริเวณนั้น จึงปรากฏเห็นชัดว่าเป็นตัวเมืองเก่ายังสมบูรณ์ มีคูเมืองล้อมรอบบางแห่งคูลึก มีน้ำหล่อเลี้ยง มีประตูเมืองอยู่รอบ ๆ ถึง ๘ ประตู คือ ๑. ประตูชัย อยู่ทิศตะวันออก ๒. ประตูกลอง อยู่ทิศเหนือ ๓. ประตูเหล็ก อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ๔. ประตูท่านาง อยู่ทิศตะวันตก ๕. ประตูสลี อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๖. ประตูปราสาท ๗. ประตูท่าแป้น อยู่ทิศใต้ ๘. ประตูอ่อนป๋อม หรือประตูบ้ยี่ อยู่ทิศตะวันออกเฉียงใต้

เมื่อแผ้วถางเรียบร้อย เริ่มสร้างอาคารบ้านเรือน สร้างคุ้มหลวง สถานที่ทำงาน คือ โรงหลวง บ้านเจ้านายเป็นต้น ส่วนในบริเวณตัวเมืองมีโบราณสถาน เช่น องค์พระเจดีย์ ซากโบสถ์วิหารที่สมบูรณ์อยู่ก็มี ที่ปรักหักพังไปตามธรรมชาติก็มีอยู่มาก ส่วนวัดที่ยังมีโบราณวัตถุสมบูรณ์ เช่น วัดหลวงราชสัณฐาน เรียกอีกนัยหนึ่งว่า วัดขี้เหล็ก วัดขี้ลอง หรือ วัดประตูเหล็ก วัดไชยพระเกียรติ วัด

ผ้าขาว วัดสมภาร หรือ วัดท่า วัดศรีอุโมงค์คำ หรือวัดสูง วัดปราสาท (เข้าใจว่าอยู่ข้างตึกทำการเทศบาลเมืองพะเยา) วัดประตูโขงหรือวัดราชคฤห์ วัดสามท้าว วัดนางเหลียว (เข้าใจว่าอยู่บริเวณคริสต์จักร หรือบริเวณบ้านคุณสุมิตร) วัดมหาพน (อยู่ใกล้ที่ทำการของ กอ.รมน. ซึ่งกรมศิลปากรได้ขุดแต่งไปแล้ว) วัดจุลพน (เข้าใจว่าอยู่บริเวณจะขึ้นถนนดอนสนาม) วัดคุ้ม อยู่มุมทางด้านใต้ของวัดหัวข่วง วัดหัวข่วง (วัดหัวข่วงแก้ว ปัจจุบันเดิมเป็นเพียงวัดหัวข่วง) วัดเชตวัน (เข้าใจว่าอยู่บริเวณบ้านนายทองงาม) วัดสวนจันทร์นอก (อยู่หลังที่ว่าการอำเภอถึงกลางตลาด ปัจจุบันนี้หมดสภาพไปแล้ว) วัดสวนจันทร์ใน (คงจะอยู่ใกล้วัดสวนจันทร์นอก) วัดที่ค้นหาชื่อไม่พบอีก ๒ แห่ง คือ วัดที่ตั้งอยู่หลังสถานีตำรวจภูธรอำเภอเมืองในปัจจุบัน และอีกวัด ตั้งอยู่ทิศตะวันตกของวัดศรีอุโมงค์คำ การที่กล่าวว่าอยู่ที่นั้นที่นี่ เป็นเพียงการสันนิษฐาน ส่วนชื่อวัดนั้น เขียนตามที่มีผู้บันทึกไว้ ในจำนวนวัดทั้งหมดนี้ ถูกบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นวัดที่สมบูรณ์แล้วหลายวัด อาทิ วัดหลวงราชสัณฐาน วัดศรีอุโมงค์คำ วัดไชยอาวาส วัดหัวข่วง และวัดราชคฤห์ นอกนั้นถูกทำลายและผุพังลงตามธรรมชาติ

ครั้นถึงวันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ (เดือน ๘ เหนือ) จุลศักราช ๑๒๐๖ ฉศก ปีกามสี พุทธศักราช ๒๓๘๗ เวลาแตรใกล้เที่ยงวัน เป็นเวลาอุดมฤกษ์ เจ้าจอมมารดา ทรงนำพระยาประเทศ-อุดรทิศ เจ้าหลวงวงศ์ เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา พร้อมมุขอำมาตย์

บริวาร เจ้านาย ไพร่ฟ้าราษฎร เข้าสู่ตัวเมืองถือตามจารีตประเพณีโบราณ เพื่อความสุขศิริสวัสดิ์แก่บ้านเมืองสืบไป เมื่อเจ้านาย และไพร่ฟ้าราษฎรอยู่อาศัยเป็นปกติดีแล้ว เจ้านายและพุทธศาสนิกชนจึงพากันไปแผ้วถางวัดวาอาราม บูรณะปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมโบราณ-สถาน และก่อสร้างเสนาสนะสงฆ์ เพื่อเป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุ-สงฆ์ ส่วนที่เป็น วิหาร ศาลา ซึ่งเป็นที่บำเพ็ญกุศลได้ซ่อมแซมเป็นที่เรียบร้อย แต่ยังขาดพระภิกษุสงฆ์ที่จะมาอยู่ประจำ บรรดาเจ้านายและพุทธศาสนิกชน จึงลงไปเมืองนครลำปางเพื่ออาราธนานิมนต์ครูบาอินต๊ะ วัดปงสนุกด้านเหนือ มาเป็นเจ้าอาวาสวัดขี้เหล็ก หรือวัดหลวงราชสัณฐาน วัดนี้เป็นวัดใหญ่ มีความสำคัญต่อบ้านเมืองมาแต่โบราณกาล จากนั้นก็พากันไปอาราธนานิมนต์ครูบาอินต๊ะจักร วัดปงสนุกด้านใต้ เมืองนครลำปาง มาเป็นเจ้าอาวาสวัดไชยอาวาส หรือวัดประตูเหล็ก โดยในครั้งแรกนั้นได้ทำการบูรณะก่อสร้างวัดขึ้นเพียง ๒ วัดก่อน คือ วัดหลวงราชสัณฐาน และวัดประตูเหล็ก แต่ประชาชนมักนิยมเรียกวัดหลวงราชสัณฐานว่า "วัดเหนือ" เรียกวัดไชยอาวาส หรือ วัดประตูเหล็กว่า "วัดใต้" ทั้งนี้มาจากสาเหตุที่ครูบาทั้ง ๒ รูป มาจากวัดปงสนุกด้านเหนือ และด้านใต้ ประกอบกับอาศัยความเมตตาธรรมของท่านทั้งสอง และการเคารพในตัวครูบาทั้งสองนั่นเอง

อนึ่ง วัดทั้งสองมีความเกี่ยวพันกันในอดีตกลายมาเป็นเสมือนวัดพี่วัดน้อง และยังมีพิธีปฏิบัติประสานงานกันอย่างฉันมิตร คือช่วง

พระพุทธรูปเนื้อทองสัมฤทธิ์ข้าวเปลือกขัดเนื้อทองสุกปลั่ง
น้ำหนัก ๓๔.๘ กก.
หน้าตัก ๔๒ ซ.ม.
สูง ๖๗ ซ.ม.
อยู่ที่วัดศรีจอมทอง อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

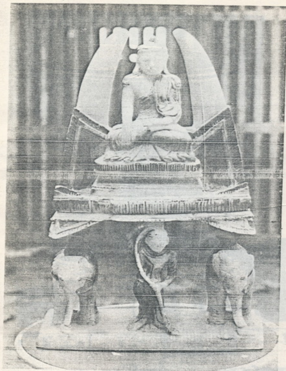
ขันทองลงหินเนื้อสัมฤทธิ์ข้าวเปลือก

และ

ตลับเครื่องเขินใส่หมาก พลู บุหรี่รับแขก
ได้จากบ้านแม่เลี้ยงหอม

พระเจดีย์วัดพระเจ้าระแข่ง ฝั่งท่าขี้เหล็ก ประเทศพม่า

พระพุทธรูปหินอ่อน
ศิลปพม่า

ประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษาหรือวันยี่เป็ง และเทศกาลสงกรานต์ ปีใหม่เป็นต้น คณะศรัทธาทั้งสองวัดนี้ จะจัดภัณฑะต้นกัณฑวัดละต้นแล้วนำไปถวายไขว้กัน เช่นวัดหลวงราชสัณฐานจัดต้นภัณฑะแห่ไปถวายวัดไชยอาวาส ฝ่ายวัดไชยอาวาสก็จะแห่ต้นภัณฑะไปถวายวัดหลวงราชสัณฐาน เป็นการเชื่อมสัมพันธกันตามโบราณจารีตเป็นมาอย่างนี้ แต่มาภายหลังไม่มีใครรู้เรื่องนี้จึงทำให้ประเพณีอันดีงามนี้ขาดหายไปตามกาลเวลา

ต่อไปนี้จักกล่าวถึงลำดับเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา และเหตุการณ์ของการเปลี่ยนแปลงทั้งตัวบุคคลและสถานการณ์บ้านเมืองของเมืองพะเยาในอดีต มีดังต่อไปนี้ :—

ครั้นถึงจุลศักราช ๑๒๐๖ ปีมะโรง ฉศก ปีกามสี พ.ศ. ๒๓๘๗ เดือน ๘ เหนือเป็งเม็งวันพุธ ไตล้วงเม็ดยามแตรขึ้นสู่เที่ยงวัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งนายพุทธวงศ์ให้ดำรงตำแหน่งฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ ครองเมืองพะเยา ทรงแต่งตั้งนายน้อยมหายศเป็นเจ้าอุปราช แต่งตั้งนายแก้วมานุตม์ เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองพะเยา แต่งตั้งนายขติยะเป็นเจ้าหัวเมืองแก้วบุรีรัตน์ ประชาชนมักเรียกท่านว่าเจ้าแก้วบุรีรัตน์ หรือ เจ้าขติยะ และแต่งตั้งนายอริยะบุตรเจ้าอุปราชหมูล่าเมืองนครลำปาง เป็นเจ้าราชบุตรเมืองพะเยา เจ้าทั้ง ๕ องค์นี้ได้ร่วมกันมาตั้งเมืองพะเยา ซึ่งรกร้างไปนานถึง ๕๖ ปี ให้กลับเป็นเมืองที่สมบูรณ์ขึ้น สร้างเสริมให้มีความ

เจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับ พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงวงศ์) ครองเมืองพะเยาดำรงรัชกาลได้ ๖ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมไป ในปีวอก สัมฤทธิศก (ปีกาบสัน จุลศักราช ๑๒๑๐ พุทธศักราช ๒๓๙๑)

ในปีเดียวกันนี้ เจ้าอุปราชน้อยมหายศ สามีเจ้าแม่พิมพา ธิดาเจ้าฟ้าเมือง ลงไปรับสัญญาบัตรที่กรุงเทพเป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ (๑) กลับขึ้นมาครองเมืองพะเยา ในปีระกา เอกศก ปีกัดเล้า แต่ประชาราษฎรมักนิยมเรียกนามเดิมของท่านว่า เจ้าหลวงมหายศ ทรงแต่งตั้งเจ้าเมืองแก้วบุรีรัตน์ขึ้นเป็นที่เจ้าอุปราช แต่งตั้งเจ้าสุยะ ซึ่งเป็นลูกเจ้าคำเครื่อง เมืองนครลำปาง เป็นเจ้าราชวงศ์ ท่านผู้นี้มีอายุมากย่างเข้าชราภาพ ประชาราษฎรจึงนิยมเรียกว่า "เจ้าราชวงศ์เฒ่า"

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงมหายศ) ท่านได้อุปฐากบำรุงวัดไชยอาวาส ทรงนำไพร่ฟ้าประชาราษฎร์บูรณะซ่อมแซมองค์พระพุทธรูปพระเจ้าตนหลวง วัดศรีโคมคำทุ่งเอี้ยงเมืองพะเยา และทรงสร้างพระวิหารมุงด้วยหญ้าคา ภายหลังถูกไฟป่าไหม้ลุกลามถูกลมพัดไหม้หลังคา ทำให้พระพุทธรูปพระเจ้าตนหลวงดำคล้ำเศร้าหมองไปทั้งองค์ พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงมหายศ) ครองเมืองพะเยาได้ ๗ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมในปีเถาะสัปตศก ปีดับเม้า จุลศักราช ๑๒๑๗ พุทธศักราช ๒๓๙๘

(๑) นาม ประเทศอุดรทิศ เป็นตำแหน่งเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา

เจ้าอุปราชเมืองแก้วบุรีรัตน์ ทำหน้าที่ว่าที่เจ้าเมือง และลงไปรับสัญญาบัตรที่กรุงเทพในปีเดียวกัน ก่อนที่จะเข้ารับสัญญาบัตรต้องเข้าฝึกรับการอบรมหน้าที่ราชการการปกครอง เป็นเวลา ๑ ปี ได้เป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ กลับขึ้นมารับหน้าที่ครองเมืองพะเยาในปีมะเส็ง นพศก ปีเมืองไส้ จุลศักราช ๑๒๑๙ พุทธศักราช ๒๔๐๐ ก่อนดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองเมือง ประชาราษฎร์ ยังนิยมเรียกท่านตามนามเดิมว่า เจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์ หรือเจ้าหลวงเมืองแก้วขัติยะก็เรียก ท่านเป็นน้องชายของเจ้าแม่พิมพา ขึ้นครองเมืองพะเยาเรียบร้อยแล้ว ทรงแต่งตั้งเจ้าหนานเทพ ผู้เป็นน้องชายขึ้นเป็นเจ้าอุปราชมีประชาชนมักเรียกท่านว่า เจ้าหอหน้าเทพ ต่อมาภายหลังที่ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอุปราชไม่นาน ท่านมาถึงแก่อนิจกรรมไปเสีย พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าเมืองแก้วบุรีรัตน์) ทรงพิจารณาแต่งตั้ง เจ้าอินต๊ะชมภู ผู้เป็นบุตรคนโตขึ้นเป็นเจ้าอุปราช แทนเจ้าหอหน้าเทพ ทำหน้าที่ช่วยราชการบ้านเมือง ท่านผู้นี้ประชาราษฎรมักนิยมเรียกนามเดิมว่า "เจ้าหนานอินต๊ะชมภู"

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์) ทรงอุปฐากบำรุงวัดหลวงราชสัณฐานโดยตลอด และสร้างเสริมพระวิหารวัดศรีโคมคำ ปิดทององค์พระเจ้าตนหลวง ทรงสร้างพระเจดีย์บนดอยจอมทอง และสร้างอุโบสถวัดหลวงราชสัณฐานซึ่งเป็นอนุสรณ์อันสำคัญ

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์) ขึ้นครองเมืองพะเยาได้ ๖ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมด้วยโรคชราภาพ ในปีวอก โทศก ปีกดสัน จุลศักราช ๑๒๒๒ ตรงกับวัน ๕ฯ๓ ค่ำ พุทธศักราช ๒๔๐๓ เวลาจะพระราชทานเพลิงศพ ข้าราชบริวารสร้างเมรุรูปปราสาทมีนกหัสดีลิงค์สวยงามมากประชาราษฎรเรียกกันว่า เจ้าหลวงปราสาทนก

ในปีเดียวกันนี้ เจ้าหอหน้าอินต๊ะชมภู ทำหน้าที่อุปราช ได้รับคำสั่งให้ลงไปรับสัญญาบัตรเป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู) ขึ้นครองเมืองพะเยา ประชาราษฎรยังคงเรียกตามนามเดิมของท่านว่า เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู เมื่อขึ้นครองเมืองเรียบร้อยแล้ว ทรงแต่งตั้งนายอริยะ เป็นเจ้าอุปราชเมืองพะเยา และนายอริยะนี้เป็นสามีของเจ้าแม่หลอ

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู) สร้างวิหารวัดหลวงราชสัณฐาน สร้างต่อมุขหน้าวิหารวัดศรีโคมคำ ขยายออกไปสร้างศาลาบริเวณพระธาตุจอมทอง สร้างระฆังใหญ่ไว้ที่วัดหลวงราชสัณฐาน ๑ ลูก และที่สำคัญคือสร้างคัมภีร์จารึกพระธรรมไว้ค้ำชูพระพุทธศาสนาถึง ๕ กัลป์

พระยาประเทศอุดรทิศ (อินต๊ะชมภู) ขึ้นครองเมืองได้ ๑๑ ปี ก็ถึงแก่กรรมในปีมะเมีย โทศก ปีกดสะง้า จุลศักราช ๑๒๓๒ ตรงกับ ๗ ฯ ๒ ค่ำ พุทธศักราช ๒๔๑๓

ในปีเดียวกันนั้น เจ้าอุปราชอริยะ ลงไปรับสัญญาบัตรเป็นที่พระยาประเทศอุดรทิศ กลับขึ้นมาครองเมืองพะเยา จากนั้นทรงแต่งตั้งเจ้าหนานมหาไชยวงศ์ เป็นเจ้าอุปราช ซึ่งเจ้าอุปราชไชยวงศ์เป็นน้องเจ้าหลวงอินต๊ะชมภู และเป็นสามีเจ้าแม่กาบแก้ว

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงอริยะ) ได้ทำนุบำรุงและก่อสร้างวิหารวัดศรีอุโมงค์คำ (วัดสูง) นอกจากนี้ ได้สร้างสะพานข้ามน้ำแม่อิงได้สบน้ำแม่ต๋ำ ท่านครองเมืองพะเยา นานได้ ๒๐ ปี ถึงแก่อนิจกรรมในปีมะเมีย ฉศก ปีกาบสะง้า จุลศักราช ๑๒๕๖ พุทธศักราช ๒๔๓๗

ในปีเดียวกันนั้น เจ้าอุปราชไชยวงศ์ ศีติสาร ได้รับคำสั่งโปรดเกล้าให้ลงไปรับพระราชสัญญาบัตร เป็นที่ พระยาอุดรประเทศทิศ [๑] แล้วกลับขึ้นมาครองเมืองพะเยา ได้สมรสกับเจ้าแม่กาบเป็นชายา จากนั้นทรงแต่งตั้งเจ้าน้อยมหาไชย ศีติสาร น้องชายเป็นเจ้าอุปราชช่วยราชการบ้านเมืองต่อไป

พระยาอุดรประเทศทิศ (ไชยวงศ์) เป็นผู้มีศรัทธาประสาทะเลื่อมใสในบวรพุทธศาสนาได้บูรณะปฏิสังขรณ์ก่อสร้างเสนาสนะไว้หลายแห่ง อาทิ สร้างเจดีย์วัดม่อนจำศีล ตำบลถ้ำ สร้างเจดีย์วัดราชคฤห์ สร้างหอระฆัง (เดงหลวง) ไว้ที่พระธาตุจอมทอง อุปถัมภ์วัดหลวงราชสัณฐาน

---

(๑) เจ้าหลวงมหาไชย รับสัญญาบัตรเป็นที่ "พระยาอุดรประเทศทิศ" ต่างจากองค์อื่น นอกจากฐานานุศักดิ์เป็นที่ "ประเทศอุดรทิศ"

ครั้นถึงปีขาล จัตวาศก ปีเต่ายี จุลศักราช ๑๒๖๔ ร.ศ. ๑๒๑ ประมาณปลายเดือนกรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๔๕ หัวเมืองฝ่ายเหนือหลายเมือง ได้มีเหตุการณ์ก่อความไม่สงบเกิดขึ้นเพราะพวกโจรเงี้ยว หรือ ไทยใหญ่ รวมกันเป็นกลุ่ม มีศัตราอาวุธครบครัน แล้วแยกย้ายเป็นพวก ๆ เข้าปล้นสถานที่ราชการ เก็บเอาทรัพย์สินของราชการไปและเข้าทำลายทรัพย์สินของราชการนอกจากของราชการบ้านเมืองแล้ว ยังเข้าปล้นเอาทรัพย์สินของชาวบ้านจนเกิดจลาจลวุ่นวายขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองแพร่ เมืองสอง เมืองงาว เมืองพะเยา ลุกลามไปถึงเมืองหงาว ตีย้อนกลับเข้าป่าแดดโรงช้างและอ้อมกลับมาปล้นเมืองพะเยาอีกสายหนึ่ง ส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้ พวกโจรเงี้ยวเข้าตีเมืองลำปางจนเกิดความวุ่นวาย ประชาชนสะดุ้งหวาดผวาทั่วเมือง จนไม่กล้าออกไปประกอบอาชีพ

อนึ่ง เป็นอันรู้ทั่วไปว่า หัวเมืองฝ่ายเหนือหรือล้านนาไทยนั้นมีอาณาเขตติดต่อกับรัฐฉานอันได้แก่สหภาพพม่า ซึ่งมีคนอยู่หลายเผ่าพวกเข้าปล้นในครั้งนั้น เป็นพวกไทยใหญ่ เดิมเรียกกันว่าเงี้ยว เนื่องจากพวกนี้เกิดใกล้ชิดสนิทสนมกับคนไทยมาก และการเข้าออกประเทศไทยในสมัยนั้นคงไม่รัดกุมเหมือนปัจจุบัน จึงเปิดโอกาสให้พวกเงี้ยวเข้ามาค้าขายสินค้า เช่น หยูกยารักษาโรคที่ปรุงขึ้นจากสมุนไพรบ้าง ขายเสื้อผ้าและสิ่งของสำเร็จรูปบ้าง บางพวกมาสอนศิลปะฟ้อนดาบ ฟ้อนสาวไหม ช่างบัดกรีบ้าง ส่วนพวกที่ความรู้สูงขึ้นไป มักจะประกอบอาชีพทำป่าไม้ร่วมกับพม่า และ คนอังกฤษ เพราะสมัยนั้นพวกชาวอังกฤษมาได้สัมปทานไม้สักทางภาคเหนือลูกมือมักจะใช้พวก-

พม่า และพวกไทยใหญ่เป็นส่วนใหญ่ จึงมีคำเรียกพวกทำไม้ว่า "นายฮ้อยไม้สัก"

๓. ดังปรากฏจากบันทึกของ ขุนวิจิตรนิติญาณ (สวัสดิ์ พินิจสะวะ) (๑) พนักงานอัยการประจำเค้าสนาม นครลำปาง บันทึกไว้ตอนหนึ่งของประวัติกัปตันเยนเซ่นวีรบุรุษของตำรวจไทยว่า เมื่อ ๒ กรกฎาคม ๒๔๔๕ กองโจรเงี้ยว ๓๐๐-๔๐๐ คน ยกเข้าปล้นเมืองแพร่ ฆ่าข้าหลวงแพร่และคณะถึง ๒๙-๓๑ คน กองโจรเงี้ยวเหล่านี้คือพวกตั้งหลักแหล่งอยู่บนภูเขาเมืองลองเดิมเป็นเขตของจังหวัดลำปาง (๒) และเป็นบุคคลในบังคับของอังกฤษ ทำงานป่าไม้อยู่บนภูเขา บ้างก็มีอาชีพทำบ่อแก้ว ทางอังกฤษปรนปรือด้วยอาวุธและเสี้ยมสอนความรู้ทางใช้อาวุธทำให้พวกโจรคณะนี้ปีกกล้าขาแข็ง ประพฤติไม่ดีคือดึงไม่เคารพกฎหมายไทย

อนึ่งพวกฝรั่งเศสกำลังล่าเมืองขึ้นทำทีจะเข้ายึดเมืองเชียงของทำให้เจ้าประเทศราชทางฝ่ายเหนือเกิดความเร่าร้อน พวกเงี้ยวก็เข้าแซกแซงแข็งกร้าวขึ้น คิดไปว่าจะปลดธงแดงช่อช้างเผือกของพระเจ้ากรุงสยามลง ยกเอาธงอังกฤษขึ้นก็คงไม่มีอะไรขวางกั้น ซึ่งปรากฏหลักฐานในสำเนาพระราชหัตถเลขาของ ร. ๕ ถึงกระทรวงมหาด-

(๑) ผู้เขียนประวัติของกัปตันเยนเซ่น ในหนังสืออนุสรณ์ฌาปนกิจศพคุณครูสะท้าน พินิจสะวะ

(๒) อำเภอลอง จังหวัดแพร่

ไทย ฉบับที่ ๑๕๔/๑๑๔๑ เป็นต้นแล้ว ทำให้เจ้าประเทศราชมีจิตผันผวนต่อเหตุการณ์นี้มากจนทำให้เจ้านายฝ่ายเหนืองงงันไปพักหนึ่ง

เมื่อพวกเงี้ยวรวมหัวกันได้แล้วก็ได้ยกพวกเข้าปล้นเมืองแพร่เป็นครั้งแรกแล้วลุกลามไปตามหัวเมืองอื่นสืบต่อกันไป

ส่วนเบื้องหลังของพวกเงี้ยวนั้น ไม่มีใครทราบได้ แต่ที่ผิดสังเกตคือ พวกนี้จะมีการยกเว้นงานราชการบางอย่าง เช่น การเสียภาษี ถ้าพวกนี้อยู่ในกลุ่ม "เฮ็ดแมน" (๑) มีหนังสือรับรองแล้วจะไม่เสียภาษี (๒) และการยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน เป็นต้น ประการต่อไปคือการอยู่อาศัย พวกนั้นนอกจากจะอยู่เป็นกลุ่มแล้ว ยังกระจัดกระจายออกไปอยู่ตามตำบลหมู่บ้านต่าง ๆ หมู่บ้านละไม่ต่ำกว่า ๓ —๔ ครอบครัว และมักจะได้รับยกย่องว่าเป็น "พ่อเลี้ยงส่างนั้น พ่อเลี้ยงส่างนี้" ซึ่งเป็นชื่อนิยมเรียกกัน

ยิ่งไปกว่านั้น พวกนี้มักจะเข้าไปสังเกตว่า บ้านใดมีสิ่งของสมบัติร่ำรวย หรือรู้เส้นทางเข้าออกในหมู่บ้าน เป็นต้น

อาชีพอย่างหนึ่งของพวกนี้ คือ ขายเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มสำเร็จรูปของชาวบ้านโดยนำเอาเสื้อผ้าจัดเป็นชุด ๆ แล้วห่อ "ผ้ามึก" สะพายเที่ยวขายไปตามหมู่บ้านด้วยความชำนาญ

อนึ่ง มีข้อผิดสังเกตอยู่ประการหนึ่ง ซึ่งเก็บจากผู้ใหญ่เล่าสืบกันมาว่า พอพวกโจรเงี้ยวเข้าปล้นบ้านไหน เมืองไหน พวกที่อยู่ใน

(๑) เฮ็ดแมน หัวหน้าผู้ปกครองไทยใหญ่ มีตำแหน่งเป็นผู้ใหญ่บ้าน
(๒) ไม่เสียภาษีและเงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี

พระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา
อดีตเจ้าคณะแขวงบริเวณเมืองพะเยา

กัปตัน แฮนส์ เยนเซ่น

ชาติเดนมาร์ค

ผู้บังคับกองตำรวจหลวง นครลำปาง

พ.ศ. ๒๔๔๕

หมู่บ้านนั้นมาก่อน เมื่อเรื่องเกิดขึ้นจะหายหน้าหลบหนีไปเข้าเป็นสมัครพรรคพวกของโจรทั้งหมด ปรากฏตามบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญาว่า พวกที่อยู่มาก่อนจะทะยอยหนีกันไปหมดเท่ากับว่าเป็นผู้นำทางของโจรเงี้ยวให้เข้าไปปล้นยังสถานที่ต่างๆ พวกที่ถูกปล้นมักจะปรากฏชื่ออยู่ในบัญชีของพวกนั้นหมดพอได้โอกาสพวกโจรเงี้ยวที่นอกประเทศก็จะยกพวกเข้ามาสมทบกันทำการปล้นทรัพย์สินของทางราชการบ้านเมือง และประชาชนตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองแพร่ เมืองสอง เมืองงาว เมืองพะเยา เป็นต้น โดยการใช้ศัสตราวุธเข้าประหัดประหารข่มขู่จนประชาชนแตกระส่ำระสายหนีเข้าป่าผ่าดงทิ้งบ้านเรือนหลบซ่อนอยู่ตามซอกเขา

เรื่องนี้ ท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา เจ้าคณะแขวงเมืองพะเยา ท่านได้บันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นประจำวัน เริ่มตั้งแต่พวกโจรเข้าปล้นตามหัวเมืองต่าง ๆ เมื่อท่านได้ทราบจากทางราชการและประชาชนที่รู้มาบอกเล่าให้ท่านฟัง ไม่ว่าจะเกิดขึ้นที่เมืองใดท่านจะต้องบันทึกไว้ทั้งย่อและพิสดาร จึงขอนำบันทึกอันเป็นประวัติศาสตร์ของท่านมาลงไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้ :—

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้านายเมืองนครลำปางส่งหนังสือมาว่า ขโมยเงี้ยว ๕๐๐ คน เข้าปล้นเมืองแพร่ พวกเมืองแพร่แตกพ่ายไปแล้ว สั่งว่าให้เมืองพะเยา กะเกณฑ์รักษาเมืองให้แข็งแรง ผู้ร้ายเงี้ยวจะขึ้นมาทางเมืองสอง เมืองงาว และเมืองพะเยา

ถ้าถึงเมืองพะเยาให้ยกกำลังออกมาต่อสู้ ถ้าต่อสู้ไม่แพ้ (๑) ให้พากันลงมาอยู่เมืองนครลำปางเมื่อท่านได้รู้ข่าวเหตุร้ายอันนี้แล้วจึงประกอบพิธี โดยได้จัดขันตั้งบูชาเทียน (๒) เวลาบ่าย ๒ โมง ผื้นเทียนเสร็จแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมงบูชาเทียน บ่าย ๔ โมง กลับมาวัดสังเกตเทียนติดลุกดี ตามวิธีบอกว่า ข้าศึกพวกปล้นคงมาไม่ถึงเมืองพะเยาเป็นแน่แท้

ฝ่ายพระสุริยภิกขุลงโหรดูว่า พวกจลาจลไม่มาถึงเมืองพะเยาเป็นอันขาด แต่ว่าวันนั้นจะแตกตื่นตกใจบ้างเพราะบาปเคราะห์เข้าร่วมลัคณาเมือง ทายว่าอย่างนั้น

ตกเวลาเช้ามืด หรือ เห็นแสงสายฟ้ายก เจ้าคุณ นายจุ่มป้า เจ้าจอม และไพร่ราษฎรทั้งหลายแตกตื่นกันที่ศาล (๓) ข้อนรุ่งแจ้งเพราะมีคน ๆ หนึ่งได้ร้องถึงเพื่อนว่า "แจ้งแล้วลุกโวยๆ" เรียกซ้ำกันหลายคำ ผู้อยู่ใกล้สะดุ้งตื่นฟังไม่ชัดแจ้งเกิดเข้าใจผิดไปว่า "เงี้ยวมาแล้วโวย" เลยพากันแตกตื่นอลหม่านไปทั่ว เมื่อมารู้ทีหลังก็สงบลงไปได้

วันรุ่งขึ้นที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นายศรีนวล เอาหนังสือจากเค้าสนาม(๔) เมืองลำปาง ๒ ฉบับ ใจความว่า บ้านเมืองร้อนเต็มที่ เจ้านายกะเกณฑ์หื้อรักษาเมืองเหมือนเมืองพะเยาเรานี้

---

(๑) คำว่า "แพ้" ภาษาล้านนาหมายถึง ชนะ
(๒) ตามพิธีโบราณเมื่เหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้น มักจะบูชาเทียนเพื่อขจัดเหตุร้ายให้กลาย
(๓) ศาลหมายถึงที่ว่าการอำเภอ โบราณมักเรียกว่า "ศาล"
(๔) ที่ทำงานทางราชการ

เจ้าหลวงเมืองฝางก็ถูกพวกจลาจลเงี้ยวฆ่าตายเสียแล้ว รับรู้เมื่อเร็ว ๆ นี้ว่าพวกโจรเงี้ยวเข้าตีเมืองนครลำปางวันนี้ เจ้าหลวงพากันบูชาอักขระนามเมืองกับบูชาเคราะห์เมือง

ต่อมามีบุคคลคนหนึ่งอยู่เมืองแพร่ หนีออกจากเมืองแพร่มาถึงเมืองพะเยาวันนั้น เจ้าคุณถามว่าเมืองแพร่แตกเมื่อใด นายนั้นมันให้การว่า เมืองแพร่แตกทัพตั้งแต่วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ แล้ว

มีหนังสือจากเมืองนครลำปาง ๑ ฉบับ มีใจความว่า เมืองใดรบจลาจลเงี้ยวชนะ ทางการจะลด ๔ บาท และเงินศึกษาพลี ๑ บาท ให้ด้วย

วันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ หนังสือจากเมืองนครลำปางแจ้งมาว่า ผู้ร้ายเงี้ยวประมาณ ๕๐ คน เข้าตีเมืองนครลำปางเวลาเช้าตรู่รบกันกับผู้ร้ายเงี้ยวตาย ๑๘ คน พวกคนเมืองนครบ่ตายสักคนเดียว

เจ้าหลวงมีอาชญาส่งหื้อนายหลาน นายตุ่น นายก้อน ลงไปเมืองนครลำปาง เพื่อรับฟังข่าวเรื่องราวต่าง ๆ กำหนดไปภายใน ๕ วัน หื้อกลับถึงเมืองพะเยา นำข่าวมาแจ้งว่า ทราบว่าพวกคนโทษ (นักโทษ) ที่ถูกขังอยู่ที่เมืองนครนั้น ขึ้นมาเมืองพะเยาหมดแล้วเพราะเจ้าหลวงเมืองนครท่านปล่อย และข่าวว่าพวกไทยที่อยู่ศาลแขวง (๑) เมืองงาวก็หนีกันหมด

(๑) ศาลแขวง ได้แก่ที่ว่าการอำเภอนั่นเอง สมัยนั้นเรียกว่าศาล

วันที่ ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นายน้อยขาว จากเมืองนครมาถึงเมืองพะเยา บอกว่าเมืองนครแตกแล้ว เจ้าหลวงเมืองนครกับเจ้าคุณศักดิ์หนีไปอยู่เมืองเชียงใหม่แล้ว

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาบ่าย ๖ โมงเย็น นายตุ้น นายก้อน จากเมืองนครลำปางมารอด ได้นำหนังสือมาว่า พวกเงี้ยวได้ยกพวกเข้าปล้นเมืองนครเวลา ๐๗.๐๐ น. เช้า พวกชาวเมือง-นครต่อสู้รบขโมยเงี้ยว ถูกฆ่าตาย ๔๐ คน

วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าหลวงเมืองพะเยาสืบชาตาเมืองได้เงิน ๑ แถบกับหวั้น

เวลา ๑๒ โมง นายหนานหลาน จากเมืองนครลำปางมาถึงบอกว่า พวกขโมยเงี้ยวตายอีก ๒๔ คน พวกชาวใต้ พวกเจ๊กจีน หนีไปอยู่เชียงใหม่หมด

วันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้รับแจ้งว่า พวกเงี้ยว ๓๐๐ คน มีม้า ๑๕ ตัว ช้าง ๓๐ ตัว เดินทางมาถึงบ้านถ้ำแล้ว เจ้าอุปราชน้อยมหาชัย คีติสาร ไปตรวจดู เป็นพวกเงี้ยวเมืองเมาะไม่ใช่โจร

วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ มีหนังสือจากเมืองนคร-ลำปาง แจ้งมาว่า ทหารไทยบุกเข้าไปยึดในเมืองแพร่ได้แล้ว พวกโจรเงี้ยวหนีออกจากเมืองแพร่ แล้วมาตั้งอยู่ในเขตเมืองสอง มีจำนวนโจรเงี้ยว ๔๕๐ คน อาจจะเข้าปล้นเมืองงาวในวันต่อไป

วันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นายหนานคำมูล ลุกจากเมืองนครมาทราบว่า เจ้าจอมเมืองนคร เมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ พากันกว้านหาโจรเงี้ยวที่เมืองแพร่ รู้ว่าพวกเงี้ยวหนีไปหมดแล้ว เจ้าจอมและหมู่คณะจึงกลับเมืองนคร ขณะนายคำมูลไปถึงนั้น ทหารจับหนานเสนมาเฆี่ยน โทษเพราะสนับสนุนพวกเงี้ยว เฆี่ยน ๒๕ แส้

วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ หนังสือมาจากเมืองเชียงใหม่ ใจความว่า ทหารไทยจากมหานครกรุงเทพ มาถึงเมืองเชียงใหม่ จำนวน ๓,๕๐๐ คน ในจำนวนนี้ ทหารของ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ๒,๕๐๐ คน ทหารของพระสุราฤทธิ์ ๕๐๐ คน ทหารของพระยาอนุชิตมี ๑,๐๐๐ คน รวมทั้ง ๓ เหล่า มี ๓,๕๐๐ คน

ได้ทราบว่าส่างคำ หม่ำยาน กับ ผกาคำ หนีจากบ้านแม่นาเรือ และพวกเงี้ยวบ้านแม่ต๋ำ และพวกที่อยู่บ้านตุ่นได้ก็หนีไปหมดเช่นกัน พวกนี้มักเป็นไส้ศึกให้พวกเข้ามาปล้นมักบอกที่อยู่อาศัยให้การเลี้ยงดูเป็นต้น และได้ทราบจากหนังสือจากเมืองนครมาว่า เจ้าราชสัมพันธ์กับหมู่ทหารจะยกขึ้นมาเมืองพะเยา จะมาถึงเมืองพะเยาวันนั้น และได้ทราบว่านายหนานเสน ถูกทหารนำไปประหารตัดคอเสียแล้ว โทษเพราะสนับสนุนพวกเงี้ยว

วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ไปเขียนหนังสือประกาศห้ามบ่ให้ประชาชนทั้งหลาย ก่วนคว๊ (ทำลาย) สถานที่วัดเงี้ยว และได้เอาโกฏที่บรรจุพระธาตุเข้ามาเก็บรักษาไว้ เพราะวัดนั้นเป็นของพวกเงี้ยวมาบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้น ซึ่งได้แก่วัดศรีจอมเรืองเดี๋ยวนี้ เมื่อ

พวกเงี้ยวหนีเกรงจะเกิดความเคียดแค้นจากประชาชนจะพากันทำลายเป็นต้น จึงได้ห้ามบ่หื้อทำลายวัด

วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกทหารจากเมืองนครมามีจำนวน ๗๘ คน มีเจ้าราชสัมพันธ์เป็นหัวหน้า กับ มิสเตอร์เย็นเซ่น ซึ่งเป็นนายตำรวจมือปราบ เป็นชาวต่างชาติ เดนมาร์ก

วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกทหารไทยเดินทางมาจากเมืองนคร และเมืองงาว มาถึงเมืองพะเยา เวลาบ่าย ๕ โมง (๑๗.๐๐ น.) มีจำนวน ๑๓๐ นาย มีเจ้าสุริยะ เป็นหัวหน้าพร้อมกับคุณลำงับ และเจ้าอุตตราการ (๑)

วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชสัมพันธ์ กับ มิสเตอร์เย็นเซ่น และพวกนายทหาร ตำรวจ ยกไปปราบเมืองเทิงทั้งหมด เจ้าราชวงศ์ไปด้วย ต่อมานายคำภีระ จากเมืองเทิงมาไปตามหาพระนายแสงฟ้า เลยไปเห็นหมู่เงี้ยวหลายคน เช่น ผกาคำ ส่างคำ นางแสง พวกเงี้ยวหมู่นี้หนีไปเข้าพวกตั้งพักอยู่บ้านสักมีกำลังประมาณ ๕๐๐ คน

วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าคุณ พวกทหารไทย เจ้าอุตตราการ เจ้าสุริยะ ยกทัพกลับไปเมืองนคร มีพวกทหาร ๑๓๐ คน กลับไปหมด

วันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชวงศ์พะเยา เจ้าราชสัมพันธ์ ไปเมืองเทิง เดินทางถึงบ้านป่าแดด แล้วใช้คนไปดูหมู่

(๑) ดูตามหนังสือประวัติเย็นเซ่น อีกที่หนึ่ง

เงี้ยวที่ปงท่าเหล็กก็มี ขณะนั้นน้ำแม่พุงนองล้นฝั่งข้ามไม่ได้ ยกไปข้ามที่หาดเหล็ก บ้านค่า ถึงบ้านถ้ำ บ้านดงยา แม่กา เข้าเวียง

วันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชสัมพันธ์ เจ้าอุตตราการกับพวกทหาร ๗๘ คน ยกกองทัพกลับลงไปเมืองนครเจ้าราชวงศ์เมืองพะเยาก็ไปด้วย ในวันต่อมาทหารที่รักษาการอยู่เข้าจับพวกเงี้ยวที่บ้านบ่ำแดดมีพวกเงี้ยว ๓ คน แต่จับได้เพียงคนเดียววิ่งหนีไปก่อน ๒ คน

วันที่ ๒๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาเที่ยงวัน มีพวกคนใช้แคว่นตำบลบ่ำแดด มาแจ้งข่าวที่ศาลว่า พวกเงี้ยวเดินทางมาถึงบ้านบ่ำแดดมีจำนวน ๑๐๐ คน

วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๘.๐๐ น. (๖ โมงเย็น) ได้มีเจ้าหนาน...กับเจ้าน้อยกู้และแก่บ้านห้วยแก้วนำหนังสือมาถึงศาลแจ้งว่า ขณะนั้นหมู่บ้านบ่ำแดดแตกตื่นกันไปกระจัดกระจายหมดแล้วถูกพวกเงี้ยวเข้าปล้น และขับไล่ประชาชนอยู่ไม่ได้ และเงี้ยวพวกนี้มีจำนวน ๔๐๐ คน กำลังจะเข้าตีเมืองพะเยา เจ้านายเทพลั่นอะม๊อกหลวง ๓ นัด เพื่อสัญญาณให้ประชาชนทราบล่วงหน้าเพื่อเตรียมป้องกันทรัพย์สมบัติต่อไป

วันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๗.๐๐ น. (๕ โมงเย็น) เจ้าคุณ นายจุมปา เจ้าราชภึองศ์ (๑) แตกไปเมืองนคร เพราะทราบว่าพวกเงี้ยวจำนวน ๙๐๐ คน จะมาถึงบ้านห้วยแก้ว

(๑) เจ้าราชภาติวงศ์

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เรา (พระครูสุวิลาสวชิรปัญญา) ได้เก็บสิ่งของที่จำเป็นยกย้ายไปอยู่วัดคุ้ม (ซึ่งท่านเคยอยู่มาก่อน) แต่พระสุริยามาห้ามขอร้องไม่ให้ไป ถึงเวลาเย็นยกสิ่งของกลับมาวัดเก่า (วัดราชคฤห์) เพราะมาประจำอยู่วัดนี้ เวลากลางคืนมา พวกผู้ร้ายมาขว้างคือปากฎิที่อยู่อาจจะเป็นสมุนของพวกเงี้ยวก็ได้

วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาบ่าย ๒ โมง พวกเงี้ยวเข้าในเวียงพะเยา ๑๒ คน เวลาบ่าย ๓ โมง พวกเงี้ยวเข้ามาเพิ่มอีก ๒๑ คน และเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ถึงเวลา ๒ ทุ่ม (เวลา ๒๐.๐๐ น.) พวกเงี้ยวเข้าไล่ฟันเกือบถูกก้านคอ จึงได้หนีเอาตัวรอด หนีออกจากวัดไปเวลากลางคืน ไปแจ้งสว่างที่บ้านแม่กาท่าข้าม

วันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ จากบ้านท่าข้ามไปนอนห้างทุ่งกลางนา บ้านหลวงเมืองงาว ๑ คืน

วันที่ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เดินทางจากห้างทุ่งบ้านหลวงไปนอนค้างปางหละ เมืองงาว

วันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากปางหละ ไปนอนศาลาบ้านแม่เมาะท่าสี เมืองนครลำปาง

วันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากศาลาแม่เมาะท่าสี ไปบ้านเสด็จ เข้าพักนอนวัดเสด็จเมืองนครลำปาง

วันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกจากวัดเสด็จไปถึงเมืองนครลำปางแล้วได้ไปเมตตาเจ้าหลวง เจ้าคุณ มิได้ละเว้น

หลักป้ายจารึกประวัติอนุสาวรีย์
กัปตันแฮนส์ เยนเซ่น

อนุสาวรีย์ กัปตัน แฮนส์ เฮนเซ่น
อยู่ฝั่งห้วยเกี๋ยง ตำบลแม่กา อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา
ห่างจากตัวเมือง ๑๒ ก.ม.

และไปเมตตาเจ้าคุณแม่ทัพให้ทรงทราบแล้วไปพักนอนที่วัดเชียงหมั้น ซึ่งเป็นวันแรกที่ไปถึง

วันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักผ่อนในเวลาตอนเช้า ฉันเพลแล้วได้ย้ายไปวัดสวนดอก เพื่อปรึกษาพระเถระผู้ใหญ่พักอยู่ ๑ คืน

วันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ย้ายจากวัดสวนดอกไปนอนพักอยู่วัดครูบาโน วัดปงสนุกใต้ เพื่อสะดวกการติดต่อกับทางเจ้าหลวงจะได้รู้เรื่องราวของบ้านเมืองมีอันใดเกิดขึ้นบ้าง

วันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักผ่อนที่วัดปงสนุก ฉันเช้าแล้วไปเวียงเหนือ และบ้านท่าวังตาลและไปวัดพิชัย เลยเข้าเฝ้าเจ้าคุณไม่เว้นแต่ละวัน เพื่อไปฟังข่าวจากเมืองพะเยาว่าเป็นประการใดที่พวกเงี้ยวเข้าปล้นต้องคอยสดับฟังอยู่เสมอ

วันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักอยู่วัดปงสนุก วันนี้ได้รับฟังข่าวจากเมืองพะเยาว่า ทหารยกกองทัพเข้าตีพวกเงี้ยว เงี้ยวสู้ไม่ได้พากันแตกกระจัดกระจายที่บ้านแม่กาท่าข้าม

วันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นอนวัดปงสนุกฉันงายเช้าแล้ว ไปคุ้มเจ้าหลวง วันนี้ได้ข่าวว่า เจ้าจอมและกองทัพทหารยกเข้าไปยึดตัวเมืองพะเยาได้แล้ว เข้าอยู่ในเวียงพะเยาเวลาเที่ยงคืนย่างเข้าสู่วันที่ ๑๕ ตุลาคม และคืนวันนั้นยังนอนค้างอยู่วัดปงสนุกที่นั่น

วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ ๒๔๔๕ นอนพักอยู่วัดปงสนุก ไปคุ้มเจ้าหลวง ได้เห็นเจ้าราชบุตรเดินทางมาจากเมืองพะเยาเข้ารายงานที่เค้าสนามหลวงว่า เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม ที่ผ่านมา มีพวกโจรเงี้ยวแอบอยู่ข้างทางดักยิงนายมิสเตอร์เยนเซ่นตายที่ห้วยเกี๋ยง ขณะที่ออกสู้รบกับพวกเงี้ยว โดยใช้ม้าเป็นพาหนะวิ่งออกหน้าไปก่อน ลูกน้องตามบ่ทัน จึงถูกยิงถึงแก่ชีวิตข้างฝั่งห้วยเกี๋ยงทางรัฐบาลปูนบำเหน็จบำนาญและสร้างอนุสาวรีย์ให้

วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นอนปงสนุก ฉันงายแล้วไปคุ้มเจ้าหลวง เห็นหนังสือเจ้าราชบุตรมาจากบ้านแม่ต๋ำ เมืองพะเยาว่า ในวันที่ ๑๔ ตุลาคม กองทัพใหญ่ของทหารไทยเข้าพักอยู่ในวัดแม่ต๋ำกลาง (เข้าใจว่าเป็นวัดแม่ต๋ำภูมินทร์) ส่วนวันที่ ๑๘ ตุลาคม นอนพักอยู่วัดปงสนุกเป็น ๑ วัน

วันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักอยู่ที่วัดปงสนุก เวลาฉันงายเช้าแล้วไปคุ้มเจ้าหลวง ได้ทราบข่าวว่าเจ้าราชบุตรส่งหนังสือจากเมืองพะเยาว่า วันที่ ๑๔ ตุลาคม ศกนี้ กองทัพใหญ่ของทหารไทย เข้ายึดบริเวณเมืองพะเยาได้หมดแล้ว รู้สึกมีความสบายใจโล่งใจแล้ว

วันที่ ๒๐–๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ทั้งสองวันนี้ได้เตรียมตัวและเสบียงอาหาร เพื่อเดินทางกลับเมืองพะเยา เพราะเหตุการณ์สงบดีแล้ว จึงเตรียมตัวจะเดินทางกลับเมืองพะเยาต่อไป

วันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาเช้าฉันงายแล้วออกเดินทางจากวัดปงสนุกเดินทางด้วยเท้าออกตั้งแต่เช้า เวลาเย็นถึงวัดพระธาตุเสด็จ ค้าง ๑ คืน

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันงายแล้วออกเดินทางจากวัดพระธาตุเสด็จไปพักนอนที่หมู่บ้านจำปุย ใกล้กับประตูผาพัก ๑ คืน

วันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๔๔๕ เวลาเช้าฉันงายแล้วออกเดินทางจากหมู่บ้านจำปุยเขตเมืองลำปาง มานอนพักอยู่ที่บ้านหวดเมืองงาว ๑ คืน

วันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากบ้านหวด ไปนอนวัดบ้านพร้าวเขตเมืองงาว

วันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากวัดบ้านพร้าวไปนอนบ้านป่าสักเข้าเขตเมืองพะเยา

วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันงายเช้าแล้วออกเดินทางจากป่าสัก มาถึงวัดหัวข่วงซึ่งอยู่ในกำแพงเมืองพะเยา พักผ่อนเพราะเดินทางเหน็ดเหนื่อยมาก

วันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นอนค้างอยู่วัดหัวข่วง วันนี้ได้ทราบว่าทหารจับเอานายมี บ้านทุ่งหลวงไปประหาร (ตัดคอ) ที่ประตูท่าแป้น (ประตูนี้อยู่หลังวัดราชคฤห์ ถนนออกตรงไปข้างศาลเจ้าปัจจุบันนี้ บริเวณตั้งแต่ปากซอยเข้าไปเป็นป่าช้าเก่าทั้งสิ้น จนถึงลงกว๊าน เป็นที่ประหารบุคคลเป็นจารกรรมช่วยเหลือเงี้ยว–ผู้เขียน)

วันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ยังนอนค้างอยู่วัดหัวข่วง ถือเป็นวัดเดิมที่เคยอยู่มาก่อน

วันที่ ๑-๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ยังพักนอนอยู่ที่วัดหัวข่วง ส่วนวันที่ ๒ พฤศจิกายน ได้มีทหารจับเอานายทา บ้านทุ่งหลวง ดอกคำใต้ นำไปประหารด้วยวิธีตัดคอที่ประตูท่าแป้น ทหารประหารผู้คิดทรยศต่อชาติบ้านเมืองเป็นรายที่สอง

วันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อนอนพักผ่อนหายเหนื่อย จึงตระเตรียมสิ่งของได้เวลาอันเป็นศิริมงคลแล้ว ก็เดินทางออกจากวัดหัวข่วงไปวัดราชคฤห์ เป็นสถานที่อยู่ปัจจุบัน

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ วันนี้ปรากฏว่า พวกทหารไทยจับพวกเงี้ยวไปนอนประตูชัยแล้วขัดมือกยิง ๔ ครั้ง บ่ถูก (เป็นเรื่องสนใจที่ยิงด้วยยอมือกถึง ๔ ครั้ง แล้วไม่ถูก–ผู้เขียน) อนึ่ง วันนั้น เจ้าคุณหลวง และนายจุมปา เดินทางมาจากเมืองนครมาถึงเมืองพะเยาเวลาค่ำ

วันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันงายแล้วไปเมตตาเจ้าหลวง และไปเมตตาพระยาแก้วยื่นบัญชีสิ่งของที่เกิดการเสียหายไปเมื่อเวลาโจรเงี้ยวเข้าปล้นและได้ทิ้งวัดวาอารามไปอยู่เมืองนครลำปาง

วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชบุตรมาเอาพระเจ้าแก้วไป ๓ องค์ และได้ข่าวมาว่าพวกทหารจับเอาเงี้ยวที่เอาไปประหารในวันที่ ๖ พฤศจิกายน แต่ยิงไม่ถูก เอาไปยิงซ้ำอีกทีนอก

ประตูชัย คราวนี้ใช้ยอมือกยิงอีก ยิงถูกง่อน (ท้ายทอย – ผู้เขียน) หะลุออกตา ครั้งนี้ตายแท้

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ นายทหารเอานายน้อยยาโน ไปประหารชีวิตที่ตะแลงแกง โดยใช้ปืนยิงที่ประตูท่าแป้น

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ นายทหารคุมเอานายสิงห์ โทษช่วยเหลือพวกโจรเงี้ยวปล้นเมืองพะเยา เอาไปประหารชีวิตที่ประตูท่าแป้นและวันนี้เลยไปยื่นบัญชีสิ่งของที่เสียหายที่โจรเงี้ยวเข้าปล้นยื่นต่อเจ้าราชบุตรเมืองพะเยา

วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๖.๐๐ น. บ่าย ๔ โมงเย็น ทหารเอานักโทษการเมือง พวกนี้ต้องโทษเพราะช่วยเหลือสนับสนุนพวกโจรเงี้ยวเข้าปล้นบ้านปล้นเมืองของตนเอง ทางการพิจารณาแล้วเห็นมีโทษอย่างร้ายแรงจึงตัดสินประหารชีวิตรวม ๕ ท่าน คือ ๑. เจ้าหนานนนท์ ไม่ทราบนามสกุลและที่อยู่ ๒. พระยาคำวงศา ไม่ทราบนามสกุลและที่อยู่ ๓. ปู่แสนผิว เสมอเชื้อ บ้านอยู่แม่ต๋ำ ๔. ท้าวชัย ไม่ทราบนามสกุลและที่อยู่ ๕. ท้าวใจ๋ ไม่ทราบนามสกุลและที่อยู่ ทั้งหมดนี้นำไปประหารชีวิตที่ประตูท่าแป้น ตามวันเวลาดังกล่าว

(เรื่องปู่แสนผิว นี้ ผู้เขียนได้สืบทราบมาจากญาติวงศาของท่านว่า ท่านเป็นคนไทย เชื้อชาติไทย สัญชาติไทย เป็นผู้มีฐานะมั่งคงสมบูรณ์ บริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์สมบัติ มีอาชีพทำนาทำสวน มีคุณสมบัติ นับถือศาสนาพุทธมั่นคงในพระรัตนตรัย อุปถัมภ์บำรุง

พระพุทธศาสนามาโดยตลอด สืบทอดลงไปถึงลูกหลานเหลน บรรดาหลานเหลนมีฐานะเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย เป็นจำนวนมาก

ในครั้งอดีตปู่ผ้ว คงมีตำแหน่งหน้าที่ในทางปกครอง เช่นมีฐานะเป็นแคว่น แก่บ้าน หรือมีฐานะทางโภคทรัพย์มั่งคั่งสมบูรณ์ จึงเป็นที่เคารพยำเกรงของชาวบ้านทั่วไป ทางการจึงยกฐานะขึ้นเป็น "แสน" เรียก ปู่แสนผ้ว ธรรมดาว่าบุคคลที่มีผู้ยกย่องนับถือมีคุณสมบัติเพรียบพร้อมเช่นนี้ ทำให้ชาวต่างประเทศสนใจ เข้ามาสมัครสมานโดยหวังผลในการแผ่อิทธิพลเข้าหาประชาชนชาวไทย ทั้งข้าราชการ คหบดีพ่อค้า จึงเป็นโอกาสของพวกชาวอังกฤษที่กำลังล่าเมืองขึ้นอยู่ในขณะนั้น เพราะมีหลายประเทศที่ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ อาทิ ประเทศพม่า มอญ มาเลเซีย และดินแดนของประเทศไทยบางส่วน เช่น เกาะหมาก หรือ เกาะปีนัง ซึ่งถูกอังกฤษแบ่งเอาไป

ด้วยเหตุนี้ ฝรั่งชาติอังกฤษจึงวางแผนและมีแนวนโยบายล่าเมืองขึ้น โดยเข้าไปสัมพันธ์กับบุคคลผู้มีอิทธิพลทางด้านต่าง ๆ เช่น ผู้มีฐานะดี มั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติ บุคคลที่มีอำนาจการปกครองบ้าง และบุคคลที่มีผู้เคารพยำเกรง เมื่อคนพวกนี้ได้เป็นพวกของตน ย่อมให้ความช่วยเหลือสนับสนุนทางการเมือง การปกครอง การสังคมและการเศรษฐกิจ ยกเว้นการเสียภาษีอากร ยกเว้นการเกณฑ์ทหารและยกเว้นการเกณฑ์แรงงานเป็นต้น พยายามหลอกล่อ ให้คนมองเห็นความจำเป็นของชีวิต จึงมีจิตเอนเอียงเข้าเป็นสมัครพรรคพวก ย่อมอยู่ใต้อำนาจของพวกชาวอังกฤษ โดยกงสุลอังกฤษจะออกหนังสือใบ

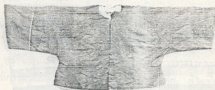
แดงให้ โดยผ่านเจ้าหน้าที่ "เฮ็ดแมน" เมื่อใครได้รับแล้วก็จะตกเป็นคนที่อยู่ในบังคับของอังกฤษอย่างไม่รู้สึกตัว

ปู่แสนผิว เสมอเชื้อ ก็ตกอยู่ใต้อำนาจข้อบังคับของอังกฤษโดยผ่านการควบคุมจากพม่าหรือไทยใหญ่ทั้งครอบครัว)

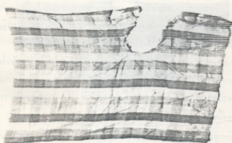
แม้แต่พวกไทยใหญ่ที่เข้ามาค้าขาย เมื่อรู้ว่าเจ้านายฝ่ายตนอยู่ในแหล่งหรือท้องที่ใด ก็มักจะนำพวกตนและพวกที่อยู่นอกประเทศเข้ามาสัมพันธ์พึ่งพาอาศัยและประกอบอาชีพมากขึ้น เมื่ออยู่นานเข้าย่อมรู้ทิศทางเข้าออก รู้แหล่งสมบัติของประชาชนตามหมู่บ้านต่าง ๆ เมื่อมีการก่อการจลาจลขึ้น พวกเงี้ยวเหล่านี้ก็จะตั้งเป็นกองโจรเข้าทำการปล้นทรัพย์สินของทางราชการ และของประชาชนอย่างสะดวกสบาย ไม่มีใครเข้ามาขัดขวาง ทำเป็นหน่วยข้าศึกย่อม ๆ เข้าโจมตีหัวเมืองต่าง ๆ การที่พวกโจรเงี้ยวเหล่านี้รู้ทิศทาง รู้แหล่งเสบียงอาหารเป็นอย่างดี ก็เพราะอาศัยพวกพม่า เงี้ยว ที่เข้ามาอยู่ก่อนช่วยเหลือสนับสนุนบอกทิศทางแก่พวกเงี้ยวที่เข้าทำการปล้น บันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญากล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า พอพวกเงี้ยวเข้ายึดเมืองพะเยา พวกเงี้ยวที่บ้านสบต๋ำ และที่ตำบลต่าง ๆ มีแม่นาเรือ บ้านตุ่นเป็นต้น ก็จะหลบหนีไปหมด ไม่มีใครทราบว่าไปอยู่ที่ไหน ซึ่งความจริงก็คือไปร่วมกับพวกเงี้ยวด้วยกัน เพื่อไปปล้นยังถิ่นอื่นต่อไปนั่นเอง

เมื่อพวกเงี้ยวจะเข้ายึดเมืองพะเยานั้น พระยาอุดรประเทศทิศ และเจ้าอุปราชมหาชัย ศีติสาร ล่วงรู้ก่อนจึงรีบเดินทางไปเมืองลำปาง นำความเข้ารายงานเจ้าหลวงเมืองนครลำปางให้ทราบ แล้วขอกำลังทหารตำรวจขึ้นไปปราบปรามโดยด่วน ฝ่ายเจ้าหลวงเมืองนครลำปางทราบเรื่องนี้แล้วก็ไม่ชักช้า จัดส่งกองกำลังตำรวจ ทหารขึ้นมาสู้รบทันที เมื่องกองกำลังทหารตำรวจเดินทางไปถึงเมืองพะเยา เข้าเขตแม่กาท่าข้าม ก็มีกำลังของพวกเงี้ยวซึ่งเดินทางจากตัวเมืองพะเยาไปประจันกันที่นั้น จึงตั้งกำลังระดมยิงกันเป็นการใหญ่ กำลังของทหารและตำรวจไทยมีมากกว่า ทำให้พวกเงี้ยวถอยร่นไปทางทิศเหนือตามเส้นทางเป็นกลุ่ม ๆ จนในที่สุดได้แตกกระจัดกระจาย ช่วงนี้เองที่กัปตันเยนเซ่น ขึ้นม้าได้ แล้ววิ่งไล่ติดตามข้าศึกไปก่อน จนลูกน้องตามไม่ทัน ข้าศึกซึ่งยังแอบซุ่มโจมตีอยู่ข้างทาง ได้ยิงกัปตันเยนเซ่นเสียชีวิตทันที ที่บ้านห้วยเกี๋ยง พวกลูกน้องเห็นนายเสียชีวิต ก็ไม่คิดเกรงกลัว ขับไล่พวกเงี้ยวแตกกระจัดกระจายจนรวมตัวกันไม่ติด และในที่สุดก็ยึดเมืองพะเยากลับคืนมาได้ ส่วนพวกเงี้ยวที่จับได้ในครั้งนั้นนำไปประหารชีวิต เป็นจำนวนมาก

เมื่อเหตุการณ์ได้สงบลง หลังจากที่ทหารตำรวจได้กวาดล้างจนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ต่างก็มาหาสาเหตุแห่งการจลาจลครั้งนี้ว่ามาจากอะไร ผลสุดท้ายได้ข้อสรุปว่า คงจะเกิดจากเหตุการณ์ที่สืบเนื่อง

เสื้อตัวนี้ เป็นของปู่แสนผิ่ว เสมอเชื้อ
สวมใส่ขณะที่ถูกประหารชีวิต
วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๖.๐๐ น.
ณ สุสานประตูท่าแป้น

ผ้าต้อยไหม ของปู่แสนผิ่ว เสมอเชื้อ
นุ่งโจงกระเบนขณะที่ถูกนำไปประหารชีวิต
ภายหลังลูกหลานนำมาตัดแบ่งกันได้คนละชิ้นเพื่อนำไปบูชา

มาจากพวกอังกฤษได้แสวงหาเมืองขึ้น แล้วยุแหย่พวก เงี้ยว ซึ่งพม่าหนุนหลังอยู่ เพราะพม่าเองก็ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษอยู่แล้ว จึงยุแหย่ให้เกิดจลาจลขึ้น เพื่อจะใช้อิทธิพลเข้าข่มขู่ควบคุมชาวไทยแถบเหนือ ให้ยินยอมยกประเทศไทยบางส่วนคล้ายกับพวกอังกฤษเคยยึดครองเกาะปีนัง แต่ฝ่ายเจ้านายเมืองเหนือรู้ทันจึงสามารถปราบปรามไว้ได้

หลังจากนั้น ทางการคงติดตามหาพวกที่ทำการจารกรรมหรือพวกที่ให้การสนับสนุน ให้กำลังช่วยเหลือพวกข้าศึก ผู้ใดที่อยู่ในข่ายว่าเคยช่วยเหลือข้าศึกก็จะถูกจับประหารชีวิตทันที หรือไม่ก็นำขึ้นศาลทหาร เมื่อมีหลักฐานแจ้งชัดก็สั่งประหารชีวิต รวมทั้งบุคคล ๕ คน ตามการบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ลงวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕

โดยเฉพาะปู่แสนผิว หนึ่งในจำนวนห้าคนนั้น ถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ให้พาหนะแก่ ส่างน้อย ผู้ซึ่งถูกสงสัยว่าเป็นผู้ยิงกัปตันแยนเซ่น ตาย ขณะที่ปฏิบัติหน้าที่ปราบเงี้ยวที่บ้านห้วยเกี๋ยง แต่พวกตำรวจตามจับตัวไม่ทัน เพราะขี่ม้าหนีไปอยู่เสียที่อื่น ศาลจึงตัดสินประหารชีวิต ปู่แสนผิว ผู้ให้การสนับสนุนดังกล่าว

ภายหลังบ้านเมืองสงบแล้ว ฝ่ายอังกฤษสืบทราบว่า ปู่แสนผิวเป็นบุคคลที่อยู่ในบังคับของอังกฤษ แต่ถูกศาลเมืองไทยตัดสินประ-

หารชีวิต โดยไม่ขึ้นศาลของกงสุลอังกฤษแต่อย่างใด จึงประท้วงต่อรัฐบาลไทย หาว่าฆ่าบุคคลในบังคับอังกฤษโดยพลการ จึงสั่งให้ประเทศไทยชี้แจงเหตุผลรายละเอียด ให้รัฐบาลอังกฤษทราบโดยด่วน ฝ่ายรัฐบาลไทยก็ได้ชี้แจงเหตุผลการประหารชีวิตปู่แสนผีไปโดยละเอียด พร้อมกับยอมรับแก้ไขในสิ่งที่ผิด และหาทางออกเพื่อเห็นแก่ไมตรีของสองประเทศ ซึ่งเรื่องนี้ปรากฏตามคำพิพากษาของศาลระหว่างประเทศ ดังมีหลักฐานจากหนังสือพิมพ์ไทยหลังข่าว ฉบับที่ ๕๖๘ ประจำวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ ๒๕๑๑ ในคอลัมน์ว่า "เกร็ดเก่า" รวบรวมโดย นายอินเครา ดังนี้:—

จาก...หนังสือพิมพ์ ไทยหลังข่าว

ฉบับที่ ๕๖๘ ประจำวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๑

เกร็ดเก่า

รวมรวมโดย...*นายอินเครา*

อังกฤษเอาเรื่องประหารคนในบังคับ

เมื่อเดือนตุลาคมรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ในระหว่างที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ กำลังยกกองทัพ กองทหารเข้าปราบปรามพวกเงี้ยวที่ก่อการกำเริบขึ้นทางภาคเหนือของกรุงสยามนั้น เจ้าพนักงานได้จับกุม "ตองซู" ผู้หนึ่งโดยสงสัยว่าสมรู้

เป็นใจกับพวกเงี้ยวที่ก่อการกำเริบ ตองซูผู้นี้ชื่อปู่ผิว บ้านอยู่ในเมือง พะเยา และเป็นคนที่จดบัญชีแก่ทางราชการไว้ว่าเป็นคนในบังคับอังกฤษ

เมื่อจับกุมปู่ผิวเอาไว้แล้ว เจ้าพนักงานได้นำตัวปู่ผิวเข้าพิจารณาคดีในศาลทหารซึ่งตั้งขึ้นที่นั้น อันมีเจ้าราชบุตรเมืองนครลำปาง เจ้าราชภาติกวงศ์ กับผู้มีชื่ออีกนายหนึ่งเป็นผู้พิจารณาพิพากษา ในที่สุดศาลทหารได้ตัดสิน "โดยเร็วพลัน" ให้ลงโทษถึงตาย และได้ประหารชีวิตปู่ผิวไปตามคำพิพากษา

แต่เนื่องจากหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ได้กำหนดกรรมสิทธิ์ และผลประโยชน์ของคนข้อบังคับอังกฤษไว้ว่า หากคนในบังคับอังกฤษถูกจับกุมแล้วเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะต้องรีบส่งตัวไปชำระในศาลต่างประเทศ ซึ่งในภาคนั้นมีอยู่ที่เชียงใหม่ และให้กงสุลอังกฤษที่นั่นคอยดูแลความเป็นอยู่ของผู้ถูกจับกุมด้วย เมื่อรัฐบาลอังกฤษทราบเรื่องการประหารชีวิตปู่ผิวคนในบังคับอังกฤษเข้าจึงได้สอบถามรัฐบาลสยามว่า เจ้าราชบุตรและเจ้าราชภาติกวงศ์มีอำนาจอย่างไรจึงได้ชำระและลงโทษคนในร่มบังคับอังกฤษ พร้อมกันนั้นก็เร่งรัดรัฐบาลสยามให้ลงโทษข้าราชการทั้งสองท่านดังกล่าวนามมาแล้วด้วย

เจ้าราชบุตรและเจ้าราชภาติกวงศ์ ได้ให้การต่อทางราชการว่า ในการพิจารณาคดีปู่ผิวนี้ไม่ทราบเลยว่าปู่ผิวเป็นคนในบังคับอังกฤษ

หลังจากได้สอบสวนความเป็นไปโดยรอบคอบแล้ว กระทรวงต่างประเทศในขณะนั้น ซึ่งมีพระองค์เจ้าเทวะวงษ์วโรประการเป็นเสนาบดี จึงได้ทรงเปิดการเจรจากับฝ่ายอังกฤษว่ารัฐบาลสยามเห็นว่าเจ้าราชบุตรกับเจ้าราชภาติกวงศ์ ได้กระทำตามคำสั่งที่มีไปโดยตรงจากกรุงเทพ ฯ เพราะฉะนั้นความรับผิดชอบย่อมตกอยู่แก่รัฐบาลสยาม เมื่อฝ่ายอังกฤษได้พิเคราะห์ความตามเหตุการณ์ดังกล่าวแล้ว จึงได้คืนคำขอให้ลงโทษเจ้าราชบุตรกับเจ้าราชภาติกวงศ์ เสีย แต่ฝ่ายอังกฤษก็มีเงื่อนไขบางประการ โดยอ้างว่าจะปล่อยให้คดีเลิกแล้วกันไปเสียทีเดียวไม่ได้ ต้องมีการแก้ไขสิ่งที่ผิดโดยให้รัฐบาลสยามสั่งให้เจ้าราชบุตรและเจ้าราชภาติกวงศ์กระทำ ๓ ประการ ดังต่อไปนี้ :—

๑. ให้ชี้แจงให้ปรากฏแก่มหาชนทั้งหลาย และต่อกงสุลอังกฤษที่เมืองนครลำปาง ว่าเหตุการเป็นมาอย่างไรจึงได้มีการชำระคดีปู่ผิว

๒. ให้แสดงความเสียใจให้ปรากฏต่อมหาชนต่อกงสุลอังกฤษในการที่ได้กระทำไปแล้ว

๓. ให้มอบเงิน ๗,๕๐๐ รูเปีย แก่กงสุลอังกฤษเพื่อเป็นค่าทำขวัญแก่ญาติของปู่ผิวผู้ถูกประหารชีวิต โดยให้มอบต่อหน้ามหาชน

เนื่องจากทางฝ่ายไทยได้กระทำผิดต่อสัญญาทางพระราชไมตรีไปแล้ว จึงจำต้องอนุโลมตามคำขอของฝ่ายอังกฤษ

หลังจากเรื่องราวทั้งหลายเรียบร้อยลง พระองค์เจ้าเทวะวงศ์วโรประการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ได้ทรงออก "แจ้งความ"

ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) มีใจความว่า

"ฝ่ายรัฐบาลสยามมีความประสงค์ที่จะแสดงความเสียใจอย่างยิ่ง ว่าเหตุการอันไม่ควรจะเป็นอย่างเช่นการชำระและประหารชีวิตบู้ผินนักเกิดมามีขึ้น ด้วยรัฐบาลสยามไม่ได้มีความประสงค์เลยว่าจะกระทำให้เสียกรรมสิทธิ์อย่างหนึ่งอย่างใดของประเทศซึ่งเป็นไมตรีกัน และเพื่อที่จะป้องกันไม่ให้เกิดเหตุเช่นนั้นอีกได้นั้น จึงได้มีคำสั่งแก่เจ้าพนักงานสยามทั่วพระราชอาณาเขต ให้เอาใจใส่ระวังในคดีอย่างเช่นนี้ ซึ่งจะมีคนอ้างว่าอยู่ในบังคับอังกฤษเกี่ยวข้องแล้ว และก่อนเวลาชำระคนเช่นนี้ ให้สอบสวนสังกัดของคนผู้นั้นโดยหารือกับกงสุลอังกฤษโดยทางอย่างอื่น ๆ ให้ได้ความโดยถี่ถ้วน"

(นั่นเป็นเหตุการณ์อีกตอนหนึ่ง ซึ่งทางรัฐบาลสยามยอมอ่อนข้อให้ฝรั่ง เพราะสนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งหลายประเทศครั้งรัชกาลที่ ๔ ทางฝ่ายไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบอย่างสำคัญ คือสูญเสียเอกราชในทางศาล ไม่เฉพาะแต่ชาวยุโรปเท่านั้นที่ไม่ต้องขึ้นศาลไทยเมื่อกระทำผิดกฎหมาย แม้แต่ชนชาติต่าง ๆ ที่อยู่ในบังคับของประเทศนั้น ๆ เช่น พม่า มอญ เขมร ลาว ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแท้ ๆ ถ้าทำผิดกฎหมายก็ไม่ต้องขึ้นศาลไทยเช่นเดียวกัน ต้องขึ้นศาลกงสุลของฝรั่งเองทั้งหมด สนธิสัญญาดังกล่าวมาได้รับการแก้ไขในสมัยรัชกาลที่ ๖ หลังจากไทยได้เป็นฝ่ายชนะในสงครามโลกครั้งที่ ๑ แล้ว ตั้งแต่นั้นมาฝรั่งทุกชาติรวมทั้งคนในบังคับ เมื่อกระทำ

ผิดกฎหมายต้องขึ้นศาลไทยเพียงศาลเดียว ศาลกงสุลต่างประเทศเป็นอันเลิกล้มไปสิ้นแต่นั้นมา—ผู้เขียน)

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พ่อเจ้าหลวง เจ้าคุณหลวง และเจ้าราชบุตรเป็นเค้าศรัทธาร่วมกันไปทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ ร.ต.อ.แฮนส์ เยนเซ่น นายร้อยตำรวจทำหน้าที่เป็นนายกองนำทหาร ตำรวจ เข้าตีโจรเงี้ยวขับเคี่ยวกันตั้งแต่แม่กาท่าข้ามจนถึงห้วยเกี๋ยง ถูกพวกโจรเงี้ยวลักซุ่มยิงข้างทางถึงแก่ความตาย เจ้าหลวงจึงพากันนำศพ ร.อ.แฮนส์ เยนเซ่น มาตั้งบำเพ็ญกุศลที่วัดเงี้ยว (๑) นิมนต์พระสงฆ์ ๑๕ รูป ชักผ้าบังสุกุล ได้ปัจจัยที่ทำบุญ ๒ แถบ (๒)

(ร.อ.แฮนส์ เยนเซ่น อายุ ๒๔ ปี เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ เป็นชนชาติชาวเดนมาร์คเข้ารับราชการเป็นอาสาสมัครเป็นตำรวจไทย ได้รับพระราชทานยศ ร.อ.เทียบเท่ายศ ร.ต.อ. ทำหน้าที่ฝึกสอนนายตำรวจ และได้รับตำแหน่งผู้ตรวจตำรวจนครลำปาง (๓) ซึ่งในสมัยนั้น พระยาวาสุเทพ หรือ ยี เชา ชาวเดนมาร์คเป็นผู้บังคับการกรมตำรวจหลวง ขึ้นตรงกับกระทรวงมหาดไทย โดยมีสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงกรมเป็น กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดี)

---

(๑) วัดศรีชอมเรือง

(๒) เงินรูปีของอังกฤษมีค่าเท่ากับ ๗๕ สตางค์

(๓) ปรากฏหลักฐานที่อนุสาวรีย์ ร.ต.อ.แฮนส์ เยนเซ่น

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกโจรเงี้ยวเข้าตีเมืองลำปาง นายร้อยตำรวจเอก แฮนส์ เยนเซ่น คุมกำลังตำรวจ ๑ หมวด เข้าตีพวกโจรเงี้ยวและสามารถสะกัดพวกโจรเงี้ยวไว้ได้

วันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ มี ร.ท.ชุ่ม ผู้ช่วยของ ร.ต.อ.แฮนส์ เยนเซ่น ได้นำกองทหารขึ้นไปเมืองพะเยา เมื่อได้รับรายงานว่าเงี้ยวยึดเมืองพะเยาได้ ร.ต.อ.แฮนส์ เยนเซ่น นำกำลังตำรวจจำนวน ๒๒ นาย ออกหน้าเข้าประชิดกับข้าศึก ปะทะกันที่แม่กาท่าข้าม ได้ยิงต่อสู้กันอย่างดุเดือด พวกโจรเงี้ยวสู้ไม่ได้ ถอยทัพไปทางทิศเหนือเรื่อย ๆ ฝ่ายปราบปรามได้ติดตามไปอย่างไม่ลดละ โดยเฉพาะ ร.ต.อ.แฮนส์ เยนเซ่น ได้ขึ้นม้าสีขาวนำหน้าไปก่อน จนถึงป่าห้วยเกี๋ยง ดอนแม่กาท่าข้าม ใกล้ต้นมะเดื่อ พวกโจรเงี้ยวได้ดักซุ่มยิง เสียชีวิตทันที (๑) ทางฝ่ายบ้านเมืองได้ระลึกถึงความดีของท่านได้สร้างอนุสาวรีย์ไว้ ณ หลัก กม. ๔๑ งาว–พะเยา บนเส้นทางสายลำปาง พะเยา เชียงราย ถนนพหลโยธิน หลัก ๗๒๖/๑ โดยจารึกว่า "ร.ต.อ.เยนเซ่น มาร์กาณิต ชนชาติเดนมาร์ค ข้าราชการตำรวจไทย มรณกรรม ๑๔ ตุลาคม ๒๔๔๕"

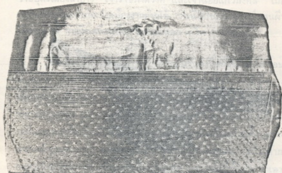
(๑) ผู้ใช้ปืนดักยิง ร.ต.อ.แฮนส์ เยนเซ่น ครั้งนั้น ทราบภายหลังว่าชื่อ ส่างน้อย เมื่อยิงแล้วได้หลบหนีไปอย่างฉับพลัน การหนีของส่างน้อยได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนจากพวกเงี้ยวโดยให้ม้าเป็นพาหนะ เจ้านายผู้ใหญ่มาทราบภายหลังว่า ม้าที่ส่างน้อยได้เป็นพาหนะหลบหนีไปนั้น เป็นของปู่แสนผิ่ว จึงเกิดการเข้าใจผิด ถึงกับจับปู่แสนผิ่วกับพรรคพวกขึ้นศาลตัดสินประหารชีวิต เมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๖.๐๐ น. ณ สุสานประตูท่าแป้นดังกล่าว–ผู้เขียน

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาบ่าย ๓ โมง เจ้าราชบุตรเมืองลำปาง เจ้าราชภาติวงศ์ และเจ้าน้อยแก้วมงคล เมื่อเสร็จภาระกิจแล้วก็ยกไปเมืองงาวฝ่ายใต้ วันนี้ไปชักบังสุกุลปู่แสนผิว ได้ผ้า ๑ วา กับเงินสลึงหนึ่ง ไหหม้อดอก ๑ ไห

เมื่อสิ้นเดือน พฤศจิกายน ตรงกับวันอาทิตย์ขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๓ เหนือ การปราบปรามโจรเงี้ยวได้เสร็จสิ้นลงไปแล้ว เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา คือพระยาอุดรประเทศทิศ (เจ้าหลวงชัยวงศ์ศิติสาร) ได้จัดการปกครอง ปรับปรุงแก้ไขทุกด้าน เพราะขณะที่พวกโจรเข้ามาปล้นและทอดทิ้งเมืองไปนั้น ที่ทำการงานของบ้านเมืองก็ละทิ้ง เอกสารหลักฐานต่าง ๆ คงจะสูญหายหรือสับสนกันไปหมด เนื่องจากการเอาไปเก็บซุกซ่อนกันหลายที่หลายแห่ง เพราะกลัวเงี้ยวจะนำเอาไปเผา เมื่อบ้านเมืองปกติดีแล้ว ก็ต้องมาเริ่มต้นกันใหม่ โดยจัดระบบการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผน

ส่วนในทางป้องกันขอบเขตของบ้านเมืองนั้น ยังไม่มีและไม่มั่นคง กำแพงเมืองเก่าก็เหลือเพียงคูน้ำเท่านั้น ไม่สามารถจะเป็นเครื่องป้องกันบ้านเมืองได้ ความหวาดระแวงต่อพวกโจรเงี้ยวก็ยังมีอยู่ เกรงจะเกิดการจลาจลขึ้นมาอีก จึงได้คิดสร้างกำแพงเมืองขึ้นล้อมรอบคูเมืองที่มีมาแต่เดิมเพื่อให้บ้านเมืองมั่นคง จึงปรึกษาหารือควรจะสร้างกำแพงเมืองหรือเมฆเมืองขึ้น และจะต้องทำอย่างรีบด่วน แต่มีปัญหา

เสื้อตัวนี้ เป็นของแม่นาง ศรีภริยาของปู่แสนผิว เสมอเชื้อ
นำมาแสดงให้เห็นถึงทรวดทรงของเสื้อสมัยโบราณ ประมาณ ๘๖ ปี

ผ้าถุงเนื้อแพรของผู้หญิงไตเงี้ยวหรือไตใหญ่ ที่นิยมนุ่งกันในอดีต ได้จากแม่เลี้ยงหอม บ้านหน้าสถานีประมงจังหวัดพะเยา

ที่จะหาอุปกรณ์ในการก่อสร้างมาได้อย่างไรในเวลาอันรวดเร็ว เจ้านายทั้งหลายต่างก็มองเห็นวัตถุโบราณ และโบราณสถานในเมืองพะเยานั้นมีอยู่มาก อาทิ เจดีย์ พระธาตุ วิหาร อุโบสถเก่าแก่ที่รกร้าง จึงมีบัญชาให้เจ้านายแต่ละฝ่ายเกณฑ์เอาราษฎร มีแก่ แควน ที่อยู่ตำบลรอบนอก ให้นำเอาลูกบ้านของใครของมันเข้ารื้อถอนวัดวาต่าง ๆ จนหมดสภาพแล้ว นำเอาอิฐ หิน เหล่านั้น มาก่อเป็นกำแพงเมืองล้อมรอบอย่างที่เห็นแนวในปัจจุบัน

ทางคณะสงฆ์ซึ่งมีพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมืองพะเยา ท่านไม่สามารถจะทัดทานได้ เพราะอำนาจทางบ้านเมืองได้กะเกณฑ์ให้ชาวบ้านทำ ท่านได้แต่ขอร้องไม่ให้รื้อถอนเป็นบางวัดเท่านั้น เช่นวัดมหาพน วัดปราสาท เป็นต้น แต่ดูเหมือนคำขอร้องของท่านจะไม่สำเร็จเพราะได้รับคำตอบจากเจ้าหลวงเมืองพะเยา พูดได้ว่า "เอาเถิด" คำเดียวเท่านั้น

ต่อมาก็เป็นโอกาสให้ประชาชนต่างเฮโลเข้ารื้อถอนพระเจดีย์ของวัดต่าง ๆ ในบริเวณตัวเมืองพะเยา และได้เกณฑ์เอากำลังจากหมู่บ้าน ตำบล รอบนอกมากันอย่างมากมาย ในบันทึกของท่านได้เขียนไว้ว่า

วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๔ ฯ ๑ พวกประชาชน เริ่มขุดเจดีย์วัดสวนจันทร์นอก เวลาบ่าย ๓ โมง เพิ่นเก็บเอาพระพุทธรูปมาหอวัด ๓ องค์ แก้วเข้า ๔ ลูก ได้พระธาตุที่เศียรพระพุทธรูป ๕ ดวง เวลาบ่าย ๕ โมง เรียกพระเวลใหญ่มาถามว่า เขาขุดเจดีย์ได้อะไรบ้าง

เขาบอกว่าได้อูบทอง ๑ ลูก ในอูบมีพระพุทธรูปหินดำ ๑ องค์ บอกต่อไปว่า พระพุทธรูปหินดำนั้นคุณศิริเอาไปเสีย พวกที่เศษพวกขุดเขากวาดลงหลุมเสียหมด ว่าฉะนั้น

วันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ ฯ ๑ เวลาบ่าย ๔ โมงเย็น มีพระม่าน (พม่า) มาขอหนังสือเดินทางจะไปเมืองเชียงของ จึงจะบอกว่าไม่สามารถจะทำให้ได้ เพราะพระม่านไม่ได้หนังสือครูบาเมืองนครมา จึงจะไม่ออกให้

วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ ฯ ๑ เวลาบ่าย ๑ โมง ไปรับเอาพระธาตุที่วัดสวนจันทร์นอกที่เก็บวันก่อนที่เขากำลังขุดแล้วเก็บรักษาไว้ที่เดิกวิหาร มีพระธาตุ ๑๖ ดวง แก้ว ๔ ลูก กับทั้งพระธาตุที่ได้ในเศียรพระพุทธรูปรวมเป็นพระธาตุที่ได้ใหม่ทั้งหมด ๒๑ ดวง

วันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ ฯ ๑ พวกทหารปราบข้าศึกโจรเงี้ยวยังคอยดูแลรักษาความสงบอยู่ คณะทหารไปสังเกตอยู่ที่ประตูต้นแสะ วันนี้ เจ้าราชภาติวงศ์ เดินทางมาจากเมืองงาวถึงเมืองพะเยา เวลาบ่าย ๔ โมง ฝ่ายเจ้าราชบุตร เจ้าน้อยพล จากเมืองนครก็มาพร้อมกันแล้วพากันไปดูเจ้าอุตรประเทศทิศ ท่านกำลังคุมการก่อสร้างกำแพงเมืองตรงที่ประตูหอกลองในวันนี้ด้วย

วันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๑ ฯ ๑ อาตมาไปบ้านเจ้าหลวง ไปขอเมตตากับเจ้าคุณ ขอไม่ให้รื้อพระเจดีย์ที่วัดมหาพนและที่วัดประสาท ก็ได้รับคำตอบจากเจ้าคุณว่า "เอาเถิด"

(สันนิษฐานว่า พระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา คงเสียดายโบราณสถานและโบราณวัตถุทั้ง ๒ แห่ง และเข้าใจว่าคงจะคงสภาพที่

สมบูรณ์อยู่ เพื่อเก็บรักษาเป็นปูชนียสถานคู่บ้านคู่เมืองต่อไป เมื่อได้รับคำตอบเช่นนั้น ก็เป็นอันว่าหมดหวังอย่างสิ้นเชิง—ผู้เขียน)

วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ๒ ฯ ๑ เวลาฉันงายเช้าแล้ว เรียกพระมูล สามเณรดวง สามเณรตุ้ย สามเณรเรือง รวม ๕ รูปด้วยกัน ไปขุดเครื่องยาสมุนไพร (คือบังกี) ทิศตะวันตกวังยาวร่องช้าง เวลาบ่าย ๔ โมงเย็นกลับมาถึงวัดราชฤกษ์ สามเณรหวล สามเณรชื่น และสามเณรชวนบอกว่าพวกขุดเจดีย์ขุดได้ผะอบพระธาตุวัดสวนจันทร์นอกได้ ได้ไหขาวอย่างผิวออมนกแต้ได้ ๒ ใบ ในไห ๒ ใบคือ

ใบที่ ๑ มีผะอบทองหนึ่งใบใหญ่ขนาดไข่เป็ด มีพระบรมธาตุและพระธาตุของพระอรหันต์และมีแก้วอยู่ข้างใน ไหใบใหญ่มีพระเจ้าแก้ว ๑ องค์ กับแก้วเข้าเป็นลิ่มยาว ๆ ขนาดนิ้วมือ ๑ อัน

ในไหใบที่ ๒ มีพระพุทธรูปพิมพ์ดำ ๒ องค์ เมื่อรวมทั้งมวลเช่น แก้วพระธาตุนั้นเห็นมีมากหลายองค์อยู่ เพราะเขามิได้นับจำนวนมีเท่าไรแน่ก็ไม่รู้ นางบั่นเก็บพระธาตุได้ที่เขารื้อโรง เจ้าอุปราชได้พระธาตุ ๑ องค์

วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ๓ ฯ ๑ เวลา ๑ โมงเช้าไปขอดูพระบรมธาตุที่เจ้าคุณ เจ้าคุณเอาพระพิมพ์ดำมาให้ดู ๑ องค์กับออมผะอบธาตุให้ดูมีพระบรมธาตุอยู่ประมาณ ๑๘ องค์ กับแก้ว ๕ ลูก

เจ้าคุณเอาพระบรมธาตุ ๕ องค์ กับแก้ว ๕ ลูก ได้รับเอาไว้แล้ว เก็บรักษาไว้อย่างดี กับพระเจ้าแก้ว ๑ องค์เศียรหัก ส่วนเจ้าคุณขอช่วยต่อคอพระแก้วให้ จึงได้รับเอามาต่อให้ รวมทั้งหมดมี ๒๗ องค์

เวลาบ่าย ๓ โมง เจ้าแขวงบ่าแดดเขียนหนังสือมาว่า มีพวกเงี้ยวลุกทางบ้านแม่สูญผ่านบ่าแดดไปทางหาดเหล็กมีจำนวน ๑๓๐ คน มันมาที่บ้านบ่าแดด เมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม ศกนี้ พอถึงเวลาตะวันเที่ยงพวกเงี้ยวมาถึงบ้านค่า เวลา ๑ ทุ่ม เจ้าแคว่นบ้านค่าเข้ามารายงานถึงเวียง พวกเงี้ยวมารอดถึงบ้านค่าแล้ว

วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๔ ฯ ๑ เวลาบ่าย ๕ ทุ่ม (๒๓.๐๐ น.) พวกขโมยเงี้ยวเข้าปล้นแขวงดอกคำใต้ นายฉิม ถูกฟันด้วยดาบ ๑ ที ที่คอ แผลกว้างประมาณ ๒ นิ้ว ลึกสัก ๓ เบ็ดตอกไพคา (๑) รุ่งขึ้นเวลา ๒ โมงเช้า นายฉิมพ่ายเงี้ยวหนีมาถึงเวียง นายฉิมบอกว่า ได้ต่อสู้ครั้งเดียว พวกเงี้ยวก็เปิดหนีไปทางทิศตะวันออกของบ้านเจ้าพญาแก้ว เจ้าหน้าที่ตำรวจออกไปตรวจดู

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ ฯ ๑ ได้ไปผ่อเขาก่อเมรเมืองทางด้านประตูเหล็กแล้วเลยไปผ่อขุดเจดีย์ที่อยู่เค้าไม้แดงไคว่กลับมาประตูหอกลอง แล้วเดินตวยกองไปประตูชัยผด (๒) ไปประตูบ่ยี่ (ประตูออมบ่อม) ออกเดินไปที่เขาขุดเจดีย์ริมต้นเค้าจาว (๓)

(๑) ขนาดกว้าง ๔ มิล.

(๒) ผด หมายถึงเลย ผดไป หมายถึง เลยไป

(๓) ต้นไม้ชนิดหนึ่งต้นใหญ่ สูง เนื้อเป็นสีขาว

(ต้นไม้ขะจาว) แล้วไปวัดหินลาดมาเก็บเอาพระธาตุอันเป็นเศษค้างอยู่ แคว่นตุ่นเก็บเอาไป และได้ไปพบทหารเอานายโชติมาเผาที่นั้น เขานิมนต์ชักผ้าบังสุกุลได้เงิน ๓ บาท แล้วกลับวัดราชคฤห์

เวลาบ่าย ๕ โมง ได้ข่าวว่าเพิ่นขุดเจดีย์วัดนอกประตูบี้ ก็ได้ออกไปผ่อดู ในวันเดียวกันเพิ่นขุดเจดีย์วัดป่าฝางได้โกฐพระธาตุออกมา

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๑ ฯ ๑ เวลาฉันงายเช้าแล้วไปผ่อรอยที่เพิ่นขุดเจดีย์ที่วัดป่าฝางหลังวันตก ผ่อแล้วเพิ่นบอกว่าเจ้าคุณ เจ้าอุปราชอยู่ที่รอเตราตุหลังตะวันออก หนีไปผ่อดูบ่เห็นแต่นายเชย นายเชยบอกว่า เจ้าห้อข้าผ่ออยู่นี้ว่าฉะนี้ แล้วกลับหนีมาที่วัดต้นดู่ แล้วกลับมาวัด

พระนายหวลมาบอกว่า เพิ่นขุดพระเจดีย์วัดสามท้าว เห็นที่ไว้พระธาตุแล้วจึงรีบไปผ่อเห็นเป็นรูกว้าง เขาเอาแต่ของเก่า เห็นเขาขว้างพระพุทธรูปทิ้งเรี่ยราด ได้เก็บไปกองไว้ที่วัดขะจาวแล้วเก็บเอาที่ดี ๆ มาไว้ที่กำแพงธาตุ แล้วไปที่วัดหินลาด เห็นเพิ่นขุดอยู่พวกเขาบอกว่า พระธาตุพึ่งจะอยู่นั้น ขึ้นไปผ่อเห็นเขาเอาของเก่า ๆ แต่ก่อนใส่หม้อจุไว้ มีแต่พระพิมพ์ดินเป็นของชำรุดเสียแล้ว กลับไปผ่อดูที่วัดริมต้นไม้ขะจาวทางเหนือ ที่แคว่นแม่นาเรือได้พระธาตุเห็นแต่โกฐเปล่า แล้วไปดูพระเจดีย์วัดต้นดู่ จึงกลับมาวัดคุ้ม

สามเณรไปร้องบอกว่า เจ้าราชบุตรให้นายอินเถิง เอาครัวธาตุ (คือสิ่งของในเจดีย์) ที่วัดสามท้าวมาส่งให้ กลับมาเพิ่นก็เอาครัวต่างๆ

มามอบให้ว่า ขอให้พระเณรช่วยล้างขัดสีให้ดี วันพรุ่งนี้เจ้าราชบุตรจะดูเวลา ๑ ทุ่ม

ครั้นอยู่มาสักประเดี๋ยว เจ้าหลวงให้เจ้าหนานสม เอาครัวและพระธาตุของวัดศรีคำมามอบให้ ครั้นอยู่มาอีกไม่นาน เจ้าคุณให้นายป้อนเอาพระพุทธรูปคอหักมาให้ อยู่สักครู่นายหนั้วมาบอกว่า เจ้าคุณนิมนต์ไปหาที่บ้านสักประเดี๋ยว ก็ได้พบเจ้าคุณ ๆ เอาพระ ๑๒ องค์มาให้ผ่อดู

วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๒ ฯ ๑ ฉันข้าวงายแล้ว ไปผ่อดูคนที่มาก่อเมรุเมือง ก่อตัวประตูประสาทและประตูสะหลีแล้ว ไปผ่อเขาขุดพระเจดีย์ที่วัดบวกสี่แจ่ง แล้วไปผ่อพระเจดีย์ที่วัดป่ากว้าว แล้วไปผ่อพระเจดีย์ที่ริมแม่ฮ่องน้อยห่าง แล้วมากะเกณฑ์คน ห้ามคนไม่ให้ขุดทับไม้ศรีคำ แล้วมาแว่คุยตุเจ้าธิ อู้กันจนถึงเวลา ๖ โมงเย็น มาถึงวัดราชคฤห์ เจ้าคุณมาเอาพระสิงห์ไป เวลา ๑ ทุ่ม ได้ไปที่คุ้มเจ้าคุณ ๆ เอาสิ่งของพระธาตุที่ได้ที่ดงต้นกอกหลวงให้

วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ ฯ ๒ ฉันงายเช้าแล้ว พระสุริยาไปถอดหุ่น (๑) พระเจดีย์วัดพระควัมบดี เวลาบ่าย ๑ โมง กลับมาถึงวัด

เวลาบ่าย ๕ โมง เจ้าน้อยคาดเอาพระธาตุวัดกลางบ้าเรียว(๒) มามอบให้

---

(๑) ถ่ายรูป
(๒) ป่าช้า หรือ สุสาน

วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ ฯ ๑ เวลาเที่ยงวัน เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคินัย ส่งพระธาตุที่ได้ในพระเจดีย์วัดพระ-ควัมปติมาให้ มีพระธาตุอยู่ ๗๐๐ ดวง แก้วมี ๖๖ ลูก กากแก้ว ๓๐ อัน แหวน ๑ กวง พระพิมพ์ ๒๒ องค์ ออมแก้ว ๓ ออม เกลียวแขนทอง ๑ ขอน พระบรมธาตุ (ธาตุพระพุทธเจ้า) ๓ ดวง

วันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ ฯ ๑ เจ้าคุณหลวง เจ้าราชบุตร นายจุมปา ได้พระธาตุที่วัดคงบวกมะเข้า อยู่ทางหนหรดีไปสัก ๒๐๐ วามาให้

วันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ ฯ ๑ เจ้าหลวง เจ้า-ราชบุตร เจ้าราชภาติกวงศ์ นายจุมปา เจ้าซุ่ม คุณวัน ได้พระธาตุที่วัดปราสาทมาให้

วันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๑ ฯ ๑ ได้ไปผ่อดูพระ-เจดีย์วัดลี เขารื้อเอาดินธรณีพระเจดีย์ถึงแอวชั้นล่างไปก่อเมรุเมืองหมด

เวลา ๑ ทุ่ม นายเซยมีอาการปวดท้อง ใช้นายหนั้วมาขอยาแล้วนายหนั้วมาบอกว่า เจ้าราชวงศ์ เจ้าซุ่ม เอาหมู่คนที่ก่อเมรุเมืองไปรื้อเตพระเจดีย์วัดบ้าแดง

เวลา ๖ โมงเย็น หมู่ชาวบ้านเหยี่ยน เจ้าราชวงศ์ สั่งห้อเอาพระเจ้าทองน้อยมาให้ ๒ องค์ บอกว่าพระเจ้าวัดบ้าแดงขุดได้ในพระเจดีย์ว่าฉะนั้น

วันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๒ ๆ ๑ เวลา ๔ โมงเช้า เรากับพระสุริยา ได้ไปดูเขารื้อพระเจดีย์วัดป่าแดง เห็นเจ้าชุ่ม และพวกก่อกำแพงเมืองรื้ออยู่ แล้วถามหมู่ข้างล่างว่าได้อะไรไปบ้าง เขาตอบว่าไม่ได้อะไรวันนี้ วันวานนี้ได้พระเจ้าคำ ๒ องค์ เจ้าน้อยยศลุกจากวัดลืมาถามบอกว่าไม่มีใครขึ้น มีแต่นายหน่อบ้านเปินคนเดียวมันขึ้นต้นไม้ขะจาว แล้วก่ายไม้ขัวไปที่ยอดหักที่นั่นกว้าง ๑๐ วาผ่อดูเห็นต้นๆ ไว้ไม่มีกลวง คือไม่มีรู จักรีบไปดูที่เขาบก (๑) นั้นก็ไม่ได้ว่าฉะนี้

วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ ๆ ๑ วันนี้ (อากาศ) บดทั้งวันค่ำ ถึงกลางคืนฝนตกคืนยังรุ่ง เจ้าหลวงว่า "มังซา" รวมรี้พลอยู่หล่ายของ กับพวกเงี้ยวอยู่ดอยยาว ๕๐๐ คน พวกเชียงคำบอกมาว่า พวกเงี้ยวจักเข้าตีเมืองหงาว

เวลาบ่าย ๓ โมง ไปเที่ยวสบร่องขวี ภายหลังกลับมาแต่เมืองใจ บ้านแม่นาเรือได้เอาพระธาตุที่วัดสามท้าวมาให้ ๔๐ ดวง วันนี้ฝนตกวันยังค่ำ นายทหารมาจากเมืองนครลำปาง ๑๐๐ คน

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ ๆ ๒ เวลา ๕ โมงเย็น เจ้าราชวงศ์เอาครัวธาตุที่ขุดได้จากวัดป่าแดงมามอบให้

วันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๔ ๆ ๒ เวลาฉันงายเช้า แล้วไปเก็บเอาแผ่นหิน หีดหินพระธาตุ ที่วัดพระเจ้าปากแดง เก็บกองเอาไว้กับพระเจ้าหิน ที่พวกคนขุดเรี่ยรายกันไว้

---

(๑) เขาเจาะ

วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ ฯ ๒ ลุกขึ้นแต่เช้าแล้วไปหามแผ่นหินที่วัดพระเจ้าปากแดง ซ้อนกันไว้ กับเอาพระเจ้าหินมา ๑๑ องค์ ฉันงายเช้าแล้วไปเที่ยววัดท่า ด้วยจะเข้าบริวาสกรรม

วันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๒ ฯ ๒ กงสุลมังเกต ลุกจากเมืองเชียงราย มาเมืองพาน มาถึงเมืองพะเยาเวลาบ่าย ๒ โมง ไปพักอยู่ที่บ้านสบต๋ำ

วันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๒ ฯ ๑๓ ๒ กงสุลมังเกต โยกย้ายที่พักบ้านสบต๋ำ พาหมู่เงี้ยวกลับไปเมืองนครลำปาง

วันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ ฯ ๓ เจ้าหลวงได้แต่งถอนใจกลางเวียง และประตูเวียงทั้ง ๔ กับบูชาท้าวทั้ง ๔ บูชามหาโยกทัณฑ์ และสวดมนต์ล้าหลวงในกลางเวียง และสูตรแวดเวียง สวดเบิกเอาไสที่ใจกลางเวียง ๑ วาพ

วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ ฯ ๓ เจ้าหลวงบูชาศรีเมือง และเข้าเบิก ๔ ประตูเมือง

วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ ฯ ๓ เจ้าหลวงจัดพิธีสืบชาตาเมือง และบูชาเจดีย์ทราย ๕ หลัง กับมีฟังพระธรรมเทศนา คือ ๑. ธรรมอุณหิสวิชัย ๒. ธรรมสารากริวิชาสูตร ๓. ธรรมทิพยมนต์ ๔. ธรรมปารมี ๓๐ ทัศน์ ๕. ธรรมชัยสังคหะ ๖. ธรรมโพชฌงคสูตร ๗. นครฐสังคหะ ๘. ธรรมสุสิมะ ๙. ธรรมอินทนิรวม ๙ ผูก แล้วให้สูตรแวดเวียง (เทศน์ธรรมกับถอนได้เงิน ๒ แถบ)

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ ฯ ๑๒ ๓ ได้เทิกวิหารด้านเหนือ (ไม่ทราบว่าวัดชื่ออะไร-ผู้เขียน) เจ้าคุณราชสัมพันธ์พาเจ้ากรมมาดูพระธาตุ นายมีเอาพระธาตุไป ๙ ดวง กับเงินเจือง ๒ อัน เจ้ากรมเอาเงินเจืองไป ๒ อัน

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ ๑ ฯ ๔ เวลาฉันงายเช้าแล้วไปธุระการอื่น จึงเลยไปดูที่เขาขุดพระเจดีย์เห็นจะได้ครัวและพระธาตุ พระเจ้าเงิน พระเจ้าทอง ไปหลาย เขาก่อเป็นอุโมงค์กว้าง ๑ วา ลึก ๑ วาไปผ่อดูไม่เห็นอะไร เขาเอาไปหมดแล้ว เขาขุดกะประมาณว่าพร้อมกับเมฆเมืองโน้นแล้ว และมีนายมา นายแดง มาบอกว่า พระเจดีย์ริมบวกตุ้ม เขาก็ขุดไปหมดเช่นกัน

วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ ฯ ๔ เวลา ๕ โมงเช้าได้ทราบว่า พวกขโมยเงี้ยวขึ้นปล้นบ้านแก่มา บ้านแม่สูญ บุบพันกันแก่มาก็เจ็บ เงี้ยวก็เจ็บ จับได้เงี้ยว ๑ คน

สรุปเรื่องราวที่เกิดขึ้นพอได้ใจความว่า พระยาอุดรประเทศทิศ และเจ้าอุปราช เจ้านายข้าราชการได้ปรึกษากันว่า พวกโจรเงี้ยวกำลังยกพวกเข้าตีเมือง ทีละเมืองสองเมือง รุกใกล้เข้ามาทุกที และทราบว่าจะเข้าหลายด้าน เมืองพะเยาไม่มีกำลังภายในเมืองที่จะต่อต้าน เพราะกำลังตำรวจมีน้อยไม่เพียงพอ เจ้าอุปราชน้อยมหาชัย คิดิสาร จึงรีบไปรายงานขอกำลังทหารและตำรวจ จากเมืองนครลำปาง โดยเดินทางผ่านบ้านวังเหนือ แจ้ห่ม จนถึงนครลำปาง เพื่อขอกำลังมา

ปราบปรามพวกเงี้ยว เมื่อเจ้านายที่นครลำปางได้ทราบเรื่อง จึงส่งกำลังมาอย่างรีบด่วน วันนั้นเป็นวันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกทหารไทย และตำรวจ เดินทางมาถึงแม่กาท่าข้าม พวกโจรเงี้ยวได้ตั้งกองกำลังอยู่ก่อนแล้ว จึงได้มีการปะทะกันอย่างดุเดือดเป็นเวลานาน ปรากฏว่าพวกเงี้ยวล่าถอยไป และจัดการตั้งรับเป็นระยะๆ กำลังทหารไทย และตำรวจ ก็ได้ชัย ไล่ไปตามเส้นทางหลวงที่จะเข้าสู่ตัวเมือง สุดท้ายพวกโจรเงี้ยวได้แตกกระจายไป และขณะเดียวกันทางกองกำลังของไทยก็ได้สูญเสียนายตำรวจชาวเดนมาร์คชื่อ ร.ต.อ.แฮนส์ เยนเซ่น ผู้ทำหน้าที่ผู้บังคับกองปราบในที่สุด ที่บ้านห้วยเกี๋ยง ตำบลแม่กาในปัจจุบัน

การปราบจราจลเงี้ยวได้สงบลงแล้ว พวกเจ้านายและประชาราษฎร์ ต่างก็เอาทรัพย์สินเงินทองข้าวของเครื่องใช้ และผู้คนกลับเข้าสู่บ้านเมืองของตน และช่วยกันสำรวจทรัพย์สินที่เสียหายในครั้งนี้ แต่ทุกคนไม่ว่าเจ้านายและไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ต่างก็ยังมีความหวาดผวาต่ออันตรายที่จะเกิดจากโจรเงี้ยวอยู่มาก เพราะพวกโจรเงี้ยวเป็นพวกดุร้าย

ดังนั้นเจ้าเมืองจึงคิดอุบายหาทางป้องกันบ้านเมืองและทรัพย์สิน เจ้าหลวงและเจ้านายทั้งหลายสังเกตเห็นว่า กำแพงเมืองก็มีความสำคัญในการป้องกันบ้านเมือง และที่มีอยู่ในขณะนั้นก็ผุพังชำรุดเสียหายไปหมด เหลือแต่ซาก จะอาศัยคุ้มครองบ้านเมืองก็ไม่ได้ จึงหันมาสนใจในการก่อกำแพงเมืองขึ้นมาอีก เพราะกำแพงเมืองเป็นหลัก

เขตแดนของตัวเมืองที่แน่นอน และสามารถป้องกันศัตรูหมู่ปัจจามิตรได้ทางหนึ่ง ครั้นจะรอบั้น "ดินกี่" ใหม่เกรงจะไม่ทันการณ์ จึงปรึกษากันว่า ดินกี่ของโบราณที่อยู่ตามวัดร้างต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่รอบ ๆ เวียง เช่นเจดีย์ ฐานอุโบสถ วิหาร ที่กำลังชำรุดเสียหาย ขณะนั้นมีอยู่มากมาย จึงตกลงให้รื้อถอนเอาดินกี่โบราณสถานเหล่านั้น ดังปรากฏชัดในบันทึกของท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญาดังกล่าว

ในปีเถาะ เบญจศก ปีก้าเม้า จุลศักราช ๑๒๖๕ พ.ศ. ๒๔๔๖ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ผู้บังคับกองกำลังภูธรเมืองพะเยา สมัยนั้น มีความต้องการจะถมพื้นที่และทำถนนในบริเวณโรงพักตำรวจภูธรดอนสนาม จึงให้ตำรวจไปรื้อเอาฐานเจดีย์วัดสวนจันทร์นอก ซึ่งตั้งอยู่บริเวณตลาด บริเวณตึกแถวหลังที่ว่าการอำเภอเมืองพะเยา เพราะบริเวณนั้นหมดสภาพของวัดไปแล้ว ด้านหน้าติดกับถนนดอนสนามไปทางประตูหอกลอง ได้ขุดพบรอยพระพุทธบาทบรรจุอยู่ในพระเจดีย์นั้นรวม ๒ แผ่น แต่ละแผ่นมีรอยพระพุทธบาทหันเข้าหาซึ่งกันและกัน ทั้ง ๒ แผ่น มีลวดลายของพุทธลักษณะอาการ ๓๒ อนุพยัญชนะ ๘๐ อย่างสมบูรณ์ และมีรูปร่างสวยงามเป็นพิเศษ เมื่อพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ทราบแล้วจึงให้เอาไปเก็บไว้ ณ วัดหัวข่วง พุทธศาสนิกชนมีความปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง ภายหลังเมื่อพระครูบาศรีวิชัย มาสร้างวิหารวัดศรีโคมคำ ปี พ.ศ. ๒๔๖๕ และมีการฉลอง จึงถือโอกาสอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ วัดศรีโคมคำ โดยมีเจ้าหลวงเป็นผู้มอบถวาย

ระยะหลังจากจลาจลเงี้ยวสงบลงแล้ว และการปกครองบ้านเมืองเริ่มสู่ปกติได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองบ้านเมืองจากระบอบการปกครองแบบมีเจ้าหลวงเป็นผู้ชี้ขาดเพียงผู้เดียวนั้น ก็เป็นระบอบการปกครองแบบกระจายอำนาจออกไปเป็นมณฑล จังหวัด และอำเภอ แล้วมีการแต่งตั้งบุคคลให้ดำรงตำแหน่งตามระเบียบที่วางไว้ เช่น เทศาภิบาลมณฑล ระดับจังหวัดเรียกว่า ผู้ว่าราชการจังหวัด ระดับอำเภอเรียกว่า นายอำเภอ ระดับตำบลเรียกว่า แคว่น และระดับหมู่บ้านเรียกว่า แก่บ้าน

ในสมัยนั้นเมืองพะเยามีฐานะเป็นจังหวัด เรียกว่า "จังหวัดบริเวณเมืองพะเยา" มีพระยาอุดรประเทศทิศ เป็นเจ้าหลวง เป็นเจ้าผู้ปกครองโดยตำแหน่ง แต่มี หลวงศรีสมรรถการ เป็นข้าหลวงประจำจังหวัดบริเวณเมืองพะเยา ส่วนเจ้าอุปราชมหาชัย ศิดิสาร เป็นข้าหลวงผู้ช่วยประจำจังหวัดบริเวณเมืองพะเยา

คำว่า "บริเวณ" ได้แก่ที่ตั้งที่ว่าการอำเภอหลายอำเภอ เช่น อำเภอดอกคำใต้ และอำเภอแม่ใจ ซึ่งรวมเข้าอยู่ในการปกครองของจังหวัดบริเวณเมืองพะเยา ความจริงแล้วอำเภอดอกคำใต้และอำเภอแม่ใจทั้งสองนี้ เคยเป็นอำเภอมาก่อน แล้วมายุบฐานะเป็นตำบล ต่อมาภายหลังได้เป็นกิ่งอำเภอและอำเภอในที่สุด

บรรดาเจ้าผู้ครองเมืองพะเยานั้น พระยาอุดรประเทศทิศต้องรับภาระหนักมาก เพราะภาวะบ้านเมืองไม่เป็นปกติสุข มีจลาจลเงี้ยวเข้ามาปล้นเอาทรัพย์สิน จนกระทั่งมีการปราบปรามให้ราบคาบ และ

ต้องมาบูรณะบ้านเมือง ก่อกำแพง ๔ ด้าน ตลอดจนถึงปรับปรุงสถานที่ต่าง ๆ ให้เป็นแหล่งทำมาหากินของประชาชนต่อไป

พระยาอุดรประเทศทิศ ปกครองเมืองพะเยานานถึง ๑๑ ปี เมื่อเข้าสู่วัยชรา มีโรคภัยเบียดเบียน จึงได้ถึงแก่อนิจกรรมในปีมะเส็ง สัปตศก ปีดับไส้ จุลศักราช ๑๒๖๗ ร.ศ. ๑๒๔ ๒ ฯ ๙ ตรงกับวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ เวลา ๑๖.๐๐ น.

ครั้นถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๘ ร.ศ. ๑๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระดำรัสสั่งยุบเลิกจังหวัดบริเวณเมืองพะเยาเสีย ให้มีฐานะเป็นอำเภอเมืองพะเยา สั่งย้ายหลวงศรีสมรรถการ ข้าหลวงประจำจังหวัดบริเวณเมืองพะเยาไปดำรงตำแหน่งจังหวัดอื่นต่อไป

ทรงแต่งตั้งเจ้าอุปราชน้อยมหาชัย ศีติสาร ให้ดำรงตำแหน่งรักษาการนายอำเภอเมืองพะเยา

ในปีมะเมีย อัฐศก ปีสวายสง้า จุลศักราช ๑๒๖๘ ร.ศ.๑๒๕ ๓ ฯ ๔ วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอุปราชน้อยมหาชัย ศีติสาร ลงไปรับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ ผู้ปกครองเมืองพะเยา และรักษาการในตำแหน่งนายอำเภอเมืองพะเยา บริหารบ้านเมืองต่อไป

ต่อมาภายหลังเทศาภิบาลมณฑลพายัพ พิจารณาระบอบการปกครองบ้านเมืองฝ่ายเหนือที่เป็นอยู่ขณะนั้น ยังไม่ถูกต้องเหมาะสม สมควรจะต้องปรับปรุงแก้ไขให้รัดกุมยิ่งขึ้น จึงสั่งการยุบเลิกหัวเมือง

เล็ก หัวเมืองน้อยเสีย แล้วให้ไปรวมกับหัวเมืองใหญ่ ดังนั้น จึงให้หัวเมืองงาวมีฐานะเป็นอำเภองาว ขึ้นอยู่กับการปกครองของจังหวัดลำปาง ให้ยุบเลิกหัวเมืองพะเยา มีฐานะเป็นอำเภอเมืองพะเยา แล้วให้อยู่ในอำนาจการปกครองของจังหวัดเชียงราย จนกระทั่งเป็นจังหวัดอีกครั้งเมื่อวันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๐

เมื่อพระยาประเทศอุดรทิศ ขณะทำหน้าที่ปกครองบ้านเมืองอยู่นั้น ได้ทำบ้านเมืองให้มีความเจริญรุ่งเรือง ประชาราษฎรมีความจงรักภักดี ช่วยเหลือสนับสนุนในหลายด้าน เช่น ด้านศาสนา ได้บูรณะปฏิสังขรณ์พระวิหารวัดศรีโคมคำ สร้างพระเจดีย์วัดราชคฤห์ วัดหลวงราชสันฐาน และทรงเป็นกำลังสำคัญช่วยเหลือครูบาศรีวิชัยก่อสร้างวิหารวัดศรีโคมคำ เป็นต้น ทางด้านอาชีพ ได้ทำการส่งเสริมประชาราษฎรให้ประกอบอาชีพเป็นปึกแผ่นยิ่งขึ้น บ้านเมืองอยู่ภาวะปกติสุข จนถึง ปีฉลู เบญจศก ปีก่ำเป้า จุลศักราช ๑๒๗๕ ตรงกับวันที่...กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยาประเทศอุดรทิศ จึงลาออกจากตำแหน่งนายอำเภอเมืองพะเยา

และในปีเดียวกัน ทางการจึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้นายคลาย บุษบรรณ เป็นนายอำเภอเมืองพะเยา ประชาชนมักจะเรียกชื่อท่านเพี้ยนไปว่า "นายอำเภอควาย"

เมื่อมาดำรงตำแหน่งได้ ๑ ปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ท่านได้รับแต่งตั้งฐานาดรศักดิ์เป็นที่รองอำมาตย์โท ขุนสิทธิประศาสน์ ปกครองอำเภอเมืองพะเยา เป็นเวลานานจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านย้ายไปดำรง

ตำแหน่งนายอำเภอแม่จัน ภายหลังได้รับพระราชทานเลื่อนฐานันดรศักดิ์เป็นที่ หลวงสิทธิประสาสน์ และดำรงตำแหน่งครั้งสุดท้ายเป็นปลัดจังหวัดพระนครศรีอยุธยาจนเกษียณอายุที่นั่น

ต่อไปนี้จะพูดถึงต้นตระกูลของพระยาประเทศอุดรทิศ (มหาชัย ศีติสาร) เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา องค์สุดท้าย ของการปกครองระบบเจ้าครองเมือง

ก่อนอื่นข้าพเจ้าขอออกตัวในเบื้องต้นก่อนว่า การจะเขียนลำดับตระกูลศีติสารให้ละเอียดนั้น เป็นเรื่องยากไม่น้อย เพราะการหาหลักฐานที่จะมาค้นคว้าให้แจ้งชัดนั้นยังขาดตำรับตำราที่นำมาอ้างอิงได้ แม้แต่บุคคลที่เป็นทายาทของท่านเอง ก็ไม่ทราบแน่ชัดว่า วงศ์ตระกูลเดิมสืบสายกันมาอย่างไร เพราะผู้ใหญ่ในวงศ์ตระกูลไม่ได้บันทึกไว้ว่ามีความเป็นมาอย่างละเอียดเป็นอย่างไร มีแต่จดจำกันด้วยคำพูดที่เล่าสืบต่อกันมาเท่านั้น ภายหลังผู้สืบทอดเรื่องราวถึงแก่กรรมไป มาถึงหลาน เหลน ก็ยิ่งเลอะเลือนกันไปหมด

ส่วนเรื่องราวที่พอจะเป็นเค้าเงื่อนได้บ้างนั้น ก็มีแต่บันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวงบริเวณเมืองพะเยา และบันทึกเจ้าหนานเลาแก้ว ศีติสาร อดีตสารวัตรศึกษากระทรวงธรรมการ ในสมัยนั้น ท่านบันทึกไว้แต่เป็นเรื่องราวทั่ว ๆ ไป มิได้พูดถึงต้นตระกูลโดยเฉพาะ อาศัยบันทึกของท่านทั้งสองนี้ พอจะเป็นหลักฐานได้บ้าง

[illegible]

ขอให้นามสกุลของ พระยาประเทศอุดรทิศ (น้อย-มหาไชย) ตามที่ขอมานั้น ว่า "ศิติสาร" (เขียนเปนตัวอักษรโรมันว่า "Sitisâra") อันเปนมงคลนาม

ขอให้สกุล ศิติสาร มีความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงอยู่ในกรุงสยามชั่วกัลปาวสาน

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๒๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๕๓

[illegible] หลวงพิทักษ์ประชาชน [illegible]

ปลัดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา [illegible]

[illegible]

[illegible] ก็ยังหาไม่พบ

จากเรื่องราวที่พอจะเป็นเค้าเงื่อนได้บ้างนี้ ก็มีบันทึกของพระครูศรีวิอาสวชีวปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวง [illegible] และบันทึกเจ้าหน้าที่เกาะแก้ว ศึกสาร อดีตสารวัตรศึกษากระทรวงธรรมการ ในสมัยนั้น ท่านบันทึกไว้แต่เป็นเรื่องราวทั่ว ๆ ไป มิได้พูดถึงพันธุ์ระกูลโดยเฉพาะ อาศัยบันทึกของท่านทั้งสองนี้ พอจะเป็นหลักฐานได้บ้าง

ต่อมาข้าพเจ้าได้พบหนังสือที่หอสมุดแห่งชาติบันทึกหน้าปกไว้ว่า "ทะเบียนนามสกุล" หรือ หนังสือ "พระราชบัญญัติขนานนามสกุล" พุทธศักราช ๒๔๕๖ นำมาค้นดูนามสกุลศีติสาร ก็ได้พบหลักฐานต้นตระกูลของพระยาประเทศอุดรทิศ (มหาไชย ศีติสาร) ปรากฏในหนังสือพระราชบัญญัติขนานนามสกุลว่า นามสกุลอักษร ศ หน้า ๒๗๖ บรรทัดที่ ๑๘ ล่างสุด มีข้อความว่า "อันดับ ๑๗๐ ศีติสาร (SITISALA) พระยาประเทศอุดรทิศ น้อยมหาไชย กรมการพิเศษ อำเภอพะเยา มณฑลพายัพ ปู่ทวดชื่อ เจ้าฟ้ายาร้อย (น้อยสีธิวงศ์) ปู่ชื่อเจ้าฟ้าเมือง (น้อยไชยสาร) ๒๕ กันยายน ๒๔๕๗ นามสกุลเลขที่ ๑๖๑๕"

เมื่อพูดถึงหนังสือพระราชบัญญัตินามสกุล พระยาประเทศอุดรทิศ (น้อยมหาไชย ศีติสาร) มีต้นตระกูลคือเจ้าฟ้ายาร้อย (น้อยศีธิวงศ์) ๆ เป็นชั้นปู่ทวด มีโอรสคือ เจ้าฟ้าเมือง (น้อยไชยสาร) ๆ มีฐานะเป็นปู่ มีโอรสคือ เจ้าหลวงเมืองแก้วบูรีรัตน์ หรือเจ้าฟ้าเมืองแก้วขัตติยะ (ซึ่งเป็นพระบิดาของเจ้า ๕ องค์) แต่ชายาไม่ปรากฏนามแน่ชัด ตามคำบอกเล่าที่สืบกันมาว่ามีศักดิ์เป็น "หม่อม" มีโอรสธิดาร่วมมารดาบิดาเดียวกัน ๕ องค์ คือ

๑. เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู ศีติสาร (พระยาประเทศอุดรทิศ)

๒. เจ้าแม่บัวทิพย์ ศักดิ์สูง สมรสกับเจ้าหัวเมืองแก้ว ตระกูลศักดิ์สูง

๓. เจ้าหนานไชยวงศ์ ศีติสาร (พระยาอุดรประเทศทิศ)

๔. เจ้าน้อยมหายศ ศีติสาร (ไม่ปรากฏว่ารับราชการ)
๕. เจ้าน้อยมหาไชย ศีติสาร (พระยาอุตรประเทศทิศ)

พระยาประเทศอุดรทิศ (อินต๊ะชมภู ศีติสาร) ขึ้นครองเมืองพะเยา จุลศักราช ๑๒๒๒ ได้สมรสกับเจ้าแม่ฟอง หรือ ฟองสมุทร มีธิดา ๒ คน คือ

๑. เจ้าแม่อุษา ศีติสาร
๒. เจ้าแม่บุษย์ ศีติสาร

พระยาอุตรประเทศทิศ (เจ้าหนานไชยวงศ์ ศีติสาร) ขึ้นครองเมืองพะเยา ปีจุลศักราช ๑๒๖๔ ร.ศ. ๑๒๑ สมรสกับเจ้าแม่กาบแก้ว มีบุตร ๑๐ คน คือ

๑. เจ้าราชวงศ์
๒. เจ้าหนานพรหม ศีติสาร
๓. เจ้าน้อยแก้วมูล ศีติสาร
๔. เจ้าน้อยวงศ์ ศีติสาร
๕. เจ้าน้อยอินทร์ ศีติสาร
๖. เจ้าหนานเทพ ศีติสาร
๗. เจ้าน้อยแก้ว ศีติสาร
๘. เจ้าน้อยแสงฟ้า ศีติสาร
๙. เจ้าแม่ตู่
๑๐. เจ้าแม่คำปั๋น

เจ้าราชวงศ์ สมรสกับเจ้าแม่บัวคำ มีบุตรธิดาหลายคน เช่น

๑. เจ้าน้อยโต ศีติสาร

๒. เจ้าน้อยฮ่วน ศีติสาร

๓. เจ้าบุญส่ง ศีติสาร

๔. เจ้าบัวเทพ ศีติสาร

๕. เจ้าแม่อ้ม ศีติสาร

เจ้าน้อยยศ ศีติสาร สมรสกับเจ้าแม่จันทร์แก้ว มีบุตรธิดา ๒ คน คือ

๑. เจ้าหนานเลาแก้ว ศีติสาร

๒. เจ้าคำตุ้ย ศีติสาร

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าน้อยมหาไชย ศีติสาร) ขึ้นครองเมืองพะเยา ปี จุลศักราช ๑๒๖๘ ร.ศ. ๑๒๕ วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ มีชายาต่างวรรณะถึง ๓ คน คือ

๑. ชายาคนที่ ๑ คือเจ้าแม่จำปี ศีติสาร มีบุตรธิดารวม ๓ คน คือ

๑. เจ้าทิด ศีติสาร

๒. เจ้าบัวเงา ศีติสาร

๓. เจ้าแม่จ้อย ศีติสาร

๒. ชายาคนที่ ๒ เจ้าแม่บัวเหลียว ศีติสาร มีบุตร ๑ คน คือ

๑. เจ้าศรีนวล หรือ นายศรีนวล ศีติสาร

๓. ชายาคนที่ ๓ เจ้าแม่ไหว ศีติสาร มีบุตร ๑ คน คือ

๑. เจ้าภูมิประเทศ ศีติสาร

เจ้าแม่บัวเงา ศีติสาร สมรสกับเจ้าแป้น (ชื่อจริงจำไม่ได้) ศักดิ์สูง มีบุตรธิดารวม ๔ คน คือ

๑. เจ้าน้อยยศ ศักดิ์สูง

๒. นางจันทร์แดง ศักดิ์สูง

๓. นางจันทร์เป็ง ศักดิ์สูง

๔. นายจันทร์ขาว ศักดิ์สูง

ภายหลังเจ้าแป้นสามี ถึงแก่กรรมลงไป เจ้าบัวเงา ได้สามีใหม่คือ เจ้าน้อยอ่น ซึ่งเป็นบุตรเจ้าน้อยอ้น ศักดิ์สูง มีบุตรธิดา ๓ คน คือ

๑. นางแสงวุ่น

๒. นางเสาร์แก้ว

๓. นายทองสุข ศักดิ์สูง ปัจจุบันรับราชการในตำแหน่ง ผู้ช่วยผู้อำนวยการโรงเรียนพะเยาพิทยาคม

เจ้าภูมิประเทศ ศีติสาร บุตรชายของพระยาประเทศอุดรทิศสมรส ๔ ครั้ง มีภรรยา ๔ คน คือ คนที่ ๑ สมรสกับเจ้าบัวไหล ศีติสาร ธิดาเจ้าน้อยยศ ศักดิ์สูง มีธิดา ๑ คน คือ

๑. นางสาวมาลัย ศีติสาร (ถึงแก่กรรมเมื่อยังสาว)

คนที่ ๒ เจ้าน้อย ศีติสาร ธิดาของเจ้าไชยสงคราม ศักดิ์สูง มีธิดา ๑ คน คือ

๑. นางสาวสมนวล หรือจันทร์นวล ศีติสาร

คนที่ ๓ นางบัวจันทร์ ศีติสาร มีบุตรธิดา ๓ คน คือ

๑. นายจำนงค์ ศีติสาร (ถึงแก่กรรม)

๒. นางพวงเพ็ญ พึ่งเจ็ดตน

๓. นายเสมอ ศีติสาร

คนที่ ๔ นางบุญเย็น ลูกเจ้านัอยนนท์ มหาวงศ์ มีบุตรธิดา...คน

นามสกุล "ศีติสาร" เป็นนามสกุลที่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงพระราชทานเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๗ หนังสือทะเบียนนามสกุล หรือ หนังสือพระราชบัญญัติขนานนามสกุล พุทธศักราช ๒๔๕๖ นามสกุลอักษร ศ หน้า ๒๗๖ ลำดับที่ ๑๘ ว่า "ศีติสาร" ซึ่งมีความหมายคือ ศีติ มาจาก ศีติ ศัพท์เดียวกับ สิติ เป็นภาษาสันสกฤต สระในศิติ แผลงเป็น อี เป็น ศีติ แปลว่า ขาว หรือเผือก ส่วนคำว่า สาร แปลว่า ช้าง เมื่อรวมกันแล้วเป็น ศีติสาร แปลว่า "ช้างเผือก"

เครื่องยศที่ท่านเคยทรงว่าราชการ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของเจ้าหลวงประเทศอุตรทิศ ตามจดหมายของอาจารย์จักร ศีติสาร บันทึกส่งมาว่า มีกางเกงสีดา ๑ ตัว เสื้อนอกคอปิดสีขาว ๑ ตัว หมวกหนีบสีดำมีพู่ ๑ ใบ กระบี่ด้ามฝักเงิน ๑ เล่ม พานรูปโถกเป็นเนื้อเงินชุบทอง ๑ ใบ

อนึ่ง ท่านได้รับพระราชเหรียญที่ระลึกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ครองราชเสมอสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ กรุงศรีอยุธยา ใน ร.ศ. ๑๒๖ ชื่อเหรียญว่า "มหามังคลาภิเศก" มี

ลักษณะด้านหน้าเป็นรูปครุฑ ด้านหลังจารึกว่า รัชกาลที่ ๕ กรุง-รัตนโกสินทร์เสมอรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ กรุงศรีอยุธยา ร.ศ. ๑๒๖

ต่อมาอีก ๑ ปี ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมังคลาภิเษกที่รัชกาลที่ ๕ ขึ้นครองราชครบ ๔๐ ปี ด้านหลังมีพระบรมฉายาลักษณ์ ร. ๕ และจารึกว่า "จุฬาลงกรณ์บรมราชาธิราช" ด้านหลังมีจารึกว่า "รัชมังคลาภิเษกรัตนโกสินทร์ศก ๘๗ – ๑๒๗ เป็น ๔๐ พรรษา" และได้รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกงานพระปรมาภิเษกรัชกาลที่ ๖ จารึกว่า "มหาราชปรเมนทรมหาวชิราวุธสยามรัชการีพุทธศาสนูปถัม-ภิโก" ด้านหลังจารึกว่า "ที่ระฤกงานพระบรมราชาภิเศก ๒ ธันวาคม ร.ศ. ๑๓๐ พุทธศาสนกาล ๒๔๕๔"

พระยาประเทศอุดรทิศ เมื่อสมัยเป็นเจ้าอุปราชเมืองพะเยาจนถึงได้รับพระราชทานสัญญาบัตร แต่งตั้งเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา ท่านมีฐานะมั่นคง มีบ้านเรือน เรียกตามสมัยโบราณว่า "คุ้มเจ้าหลวง" บ้าง "โฮงหลวง" บ้าง มีช้างอยู่หลายเชือก และม้าที่เป็นพาหนะหลายตัว นอกจากนี้ยังมีวัว ควาย ล้อเกวียน เมื่อได้ขึ้นครองเมืองแล้ว ทรัพย์สินส่วนใดที่เห็นว่ามีความจำเป็นน้อย ท่านก็จำหน่ายให้แก่พวกพ่อค้าไม้ หรือ พวกนายห้างที่มาสัมปทานป่าไม้ ส่วนที่มีความจำเป็นก็รักษาไว้ สัตว์พาหนะและวัตถุสิ่งของอื่นที่มีอยู่ ก็ย่อมหมดสิ้นไปตามสภาพของกาลเวลา

เมื่อพูดถึงช้าง ท่านมีช้างคู่ใจอยู่ตัวหนึ่งหรือเชือกหนึ่ง เป็นช้างพลาย ชื่อพลายน้อย มีลักษณะค่อนข้างดุและเกเรมากเอาการอยู่ ครั้งหนึ่งพลายน้อยหลุดจากเชือกที่ไว้เป็นประจำ หนีเข้าป่าไปอยู่กับโขลงช้างป่า กว่าจะเอาคืนมาได้ต้องใช้เวลาและวิธีล่อช้างออกมาและท่านต้องออกไปรับเอาเองพร้อมกับควาญช้างผู้เลี้ยงเท่านั้น จึงเป็นที่น่าหวาดเสียวมาก เมื่ออยู่ต่อมาชราภาพช้างเชือกนั้นก็ล้มเจ็บป่วยตายไปเอง

บั้นปลายแห่งชีวิตของท่าน เมื่อทางบ้านเมืองตัดถนนหนทางจากเมืองลำปางเชื่อมติดต่อกับจังหวัดเชียงรายได้สะดวกแล้ว ท่านก็ริเริ่มซื้อรถยนต์ใช้เป็นพาหนะส่วนตัวถึง ๒ คัน คันที่ ๑ เป็นรถเก๋งสำหรับใช้ส่วนตัว อีกคันหนึ่งใช้วิ่งบริการรับคนโดยสารระหว่างในเวียงและแม่ต๋ำ ในขณะนั้นกำลังก่อสร้างพระวิหารวัดศรีโคมคำ ประชาชนแม่ต๋ำก็ได้อาศัยรถรับส่งไปทำงานสร้างพระวิหาร ซึ่งครูบาศรีวิชัยมาสร้าง โดยเก็บค่าโดยสารคนละ ๑ สตางค์ (ใช้สตางค์แดง) หรืออย่างสูงไม่เกิน ๒–๓ สตางค์ โดยคิดเอาระยะทางเป็นเกณฑ์

ในเวลาต่อมาเมื่อวัยของท่านย่างเข้าสู่วัยชราภาพท่านมีอาการป่วยด้วยโรคฝีฝักบัวขึ้นที่กลางหลัง ท่านได้พยายามรักษาด้วยแพทย์แผนโบราณบ้าง และแพทย์แผนปัจจุบันบ้าง ด้วยทางการได้ส่งนายแพทย์สาธารณสุข คือ นายแพทย์หลวงพิศิษฐ์แพทยากร นายแพทย์สาธารณสุขจังหวัดเชียงรายมารักษา อาการป่วยของท่านมีแต่ทรุดลงทุกที ในที่สุดก็ถึงแก่อนิจกรรมไปเมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ตรงกับวัน ๒ ฯ ๑๑ จุลศักราช ๑๒๗๖ เวลา ๑๗.๐๐ น. ณ คุ้มหลวง

เมืองพะเยา เจ้านายและประชาราษฎร์พากันตั้งสรีระของท่านไว้นานพอสมควรแล้วจึงร่วมกันเชิญศพพระราชทานเพลิงที่สนามหน้าวัดศรีโคมคำ

ครั้นต่อมาบุตรธิดาเจ้านายได้นำอัฐิของท่านทำการเผาบดให้ละเอียดแล้วผสมกับดินประสิวตำเป็นผงดินอัดลงในกระบอกบ้องไฟจุดขึ้นสู่อากาศ ส่วนอัฐิธาตุของท่านก็สลายไปในอากาศนั่นเอง

การจัดงานพระราชทานเพลิงของท่านในครั้งนี้ ย่อมเป็นไปตามความประสงค์ของท่านที่ได้รับสั่งไว้ให้ปฏิบัติเพื่อความหมดห่วงใยของบุตรธิดาในโอกาสต่อไป

ต่อไปนี้จะกล่าวการลำดับต้นตระกูลของเจ้า นายเมืองพะเยาอีกตระกูลหนึ่ง (ที่แยกออกมาจากตระกูล ศีติสาร) คือ

๑. ตระกูลศักดิ์สูง
๒. ตระกูลสูงศักดิ์
๓. ตระกูลสุยราช และ
๔. ตระกูล ณ ลำปาง

ตระกูลศักดิ์สูง ผู้ดำรงต้นตระกูลคือ เจ้าหัวเมืองแก้ว สมรสกับเจ้าแม่บัวทิพย์ ธิดาของเจ้าหลวงเมืองแก้วบุรรัตน์ หรือเจ้าหลวงเมืองแก้วขัติยะตั้งนามสกุลว่า "ศักดิ์สูง" มีบุตรรวม ๗ ท่านคือ

๑. เจ้าไชยสงคราม ศักดิ์สูง
๒. เจ้าหนานต๋น ศักดิ์สูง
๓. เจ้าน้อยผาย ศักดิ์สูง

พวกไตเงี้ยวทั้งชาย–หญิงแต่งตัวตามประเพณีกำลังเดินกระบวน แห่ครัวตานไปทำบุญที่วัดศรีจอมเรือง อย่างมีระเบียบฯ

คณะอุบาสก อุบาสิกาชาวไตเงี้ยว และชาวพื้นเมือง คณะปฏิบัติธรรม ถ่ายรูปร่วมกับเจ้าสล่า ณ วัดศรีจอมเรือง เมืองพะเยา

๔. เจ้าน้อยยศ ศักดิ์สูง
๕. เจ้าน้อยอ้น ศักดิ์สูง
๖. เจ้าน้อยสอน ศักดิ์สูง
๗. เจ้าน้อยหน้อย ศักดิ์สูง

ส่วนทางฝ่ายธิดามี ๔ คน คือ

๑. เจ้าแม่กลม ณ ลำพูน สมรสกับเจ้ากู้ ณ ลำพูน
๒. เจ้าแม่ไหว ศีติสาร สมรสกับพระยาประเทศอุดรทิศ (น้อยมหาชัย ศีติสาร)
๓. เจ้าแม่บัวจันทร์ ศีติสาร สมรสกับเจ้าน้อยแก้วมูล ศีติสาร
๔. เจ้าแม่รวง สูงศักดิ์ สมรสกับเจ้าน้อยหลวย สูงศักดิ์

ตระกูลสูงศักดิ์ ผู้ดำรงต้นตระกูล คือเจ้าน้อยธรรมลังกา ท่านผู้นี้ได้หนีออกจากครอบครัวที่นครลำปาง อันเป็นเชื้อสายเจ้า ๗ ตน "รตนนคร" สมรสกับเจ้าแม่หวัน ตั้งนามสกุลขึ้นใหม่ว่า "สูงศักดิ์" และขยายออกไปในหมู่บุตรธิดาตามลำดับ

ตระกูลสุยะราช ผู้ดำรงต้นตระกูลคือ เจ้าราชสัมพันธ์ (ผาย สุยะราช) สมรสกับเจ้าแม่อุษาธิดาของพระยาประเทศอุดรทิศ (อินตีะชมภู ศีติสาร) มีบุตรธิดารวม ๗ คน คือ

๑. เจ้าหญิง...ไม่ทราบชื่อมักเรียกว่าเจ้าพี่
๒. เจ้าน้อยแสงฟ้า สมรสกับเจ้าแม่สวน สุยะราช
๓. เจ้าน้อยแต่ง สมรสกับเจ้าอ้ม สุยะราช
๔. เจ้าหญิงเต้า (ถึงแก่อนิจกรรมไปก่อนแล้ว)

๕. เจ้าน้อยแสงเป๊ก สุยะราช สมรสกับเจ้าแม่บัวเทพ

๖. เจ้าแม่กาบคำ สมรสกับขุนประสานนรกรรม (บุญรอด จารุชาต)

๗. เจ้าน้อยศรีเกิด สมรสกับนางศรแก้ว สุยะราช

ตระกูล ณ ลำปาง วงศ์ตระกูลนี้มีต้นตระกูลอยู่ นครลำปาง ซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของเจ้าผู้ครองเมืองนครลำปางมาทุกพระองค์แล้ว แตกขยายเข้ามาตั้งในเมืองพะเยา โดยที่เจ้าแม่บุษย์ ธิดาของพระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู) ได้สมรสกับเจ้าราชบุตร (แก้วมูล ณ ลำปาง) ซึ่งมาจากนครลำปาง มีบุตรธิดาด้วยกัน ๗ คน คือ

๑. เจ้าแม่อ้น ณ ลำปาง

๒. เจ้าน้อยคล ณ ลำปาง

๓. เจ้าแม่ย้าว ณ ลำปาง

๔. เจ้าน้อยลือ ณ ลำปาง

๕. เจ้าน้อยรอด ณ ลำปาง

๖. เจ้าน้อยตุ่น ณ ลำปาง

๗. เจ้าน้อยแก้ว ณ ลำปาง

ที่มาของหนังสือนี้

การเขียนหนังสือประวัติเมืองพะเยายุคหลังนี้ ในเบื้องต้นคงไม่มีปัญหามากนัก เสมือนเป็นการชำระหนังสือต้นฉบับที่เคยพิมพ์มาแล้ว คือ หนังสือเมืองพะเยา แต่การพิมพ์ครั้งนั้นยังมีขาดตกบกพร่องอยู่หลายประการจึงนำมาแก้ไขเพิ่มเติมให้ถูกต้องขึ้น

แต่ข้อลี้ลับที่ปรากฏในหนังสือเรื่องนั้นเกี่ยวกับหัวเมืองฝ่ายเหนือขณะนั้นได้เกิดการจลาจลเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองพะเยาด้วย เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และเป็นสมัยของพระยาอุดรประเทศทิศ เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา องค์ที่ ๕ อีกด้วย บ้านเมืองเกิดความไม่สงบสุขพากันแตกพ่ายหนีโจรเงี้ยวกระจัดกระจายด้วยความตระหนกตกใจเดือดร้อนจนถึงพระสงฆ์องค์เจ้าต้องอพยพหนีออกจากวัดวาอารามตามบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ท่านบันทึกโดยละเอียดไว้เป็นหลักฐานพอจะสรุปหลักฐานที่นำมาอ้างอิงของเรื่องนี้ไว้ดังต่อไปนี้

๑. หนังสือเมืองพะเยา ฉบับมติชนพิมพ์ปี ๒๕๒๘
๒. บันทึกการจลาจลเงี้ยว ของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวงบริเวณเมืองพะเยา เขียนเป็นหนังสือภาษาล้านนาหรือที่เรียกว่า "ตัวเมือง" หรือภาษาพื้นเมือง
๓. บันทึกของเจ้าหนานเลาแก้ว ศีติสาร สารวัตรศึกษา กระทรวงธรรมการสมัยโน้นเป็นภาษาพื้นเมืองเช่นกัน

๔. หนังสืออนุสรณ์คุณครูสทาน พินิจสะวะ คราวฌาปนกิจศพ ณ ฌาปนสถานไตรลักษณ์ ประตูม้า อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๖ ว่าด้วยเรื่อง "กับตันเยนเซน วีรบุรุษของตำรวจไทย โดยสังเขป"

๕. ตระกูล "ศิติสาร" จากหนังสือ ทะเบียนนามสกุลที่เราได้ให้ไป วชิราวุธ ปร.

[illegible]

อธิบายภาพหลังปก
พระอุโบสถหลังใหม่วัดศรีโคมคำ
อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

ศิลปะแบบล้านนาประยุกต์ แบบแปลนและโครงสร้างโดย-คณะสถาปนิกและวิศวกรของหนังสือพิมพ์มติชน

เริ่มก่อสร้างเมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ เพื่อใช้เป็นสถานที่ประกอบสังฆกรรมของพระสงฆ์แทนพระอุโบสถหลังเก่าซึ่งสร้างขึ้นแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ พร้อมกับพระวิหารหลวง โดยครั้งนั้นครูบาศรีวิชัย เป็นประธานการก่อสร้าง แต่พระอุโบสถหลังเก่าได้ชำรุดทรุดโทรมอย่างมากไม่อาจปฏิสังขรณ์ให้มีสภาพถาวรมั่นคงเพื่อพระสงฆ์ใช้เป็นสถานที่ประกอบสังฆกรรมต่อไปได้ดี

การสร้างพระอุโบสถหลังใหม่นี้ รวมทั้งสร้างสะพานเชื่อม สิ้นเงินค่าก่อสร้าง ๓,๖๐๐,๐๐๐ บาทเศษ (สามล้านหกแสนบาทเศษ) และพระอุโบสถส่วนใหญ่ได้สร้างแล้วเสร็จ คงเหลือเพียงการตบแต่งภายใน เช่นการเขียนภาพฝาผนังพระอุโบสถเป็นต้น เท่านั้น.

พระอุโบสถหลังใหม่

วัดศรีโคมคำ อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

เชียงใหม่

พระอุโบสถหลังใหม่

